

MIRJANA GROSS

Hrvatska politika velikaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda*

1. Počeci velikaustrijskog utjecaja u Hrvatskoj (1905—1907)

Godine 1905, kad je kriza dualističkog uređenja Habsburške Monarhije bila na vrhuncu, počeo je djelovati velikaustrijski krug oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Okupio se radi odlučnog otpora mađarskim vladajućim klasama, koje su stvorile stanje opasno po sam opstanak Monarhije, a zadovoljio je vruću želju nadvojvode da najzad mogne utjecati na stvaranje političkih odluka vrhova Monarhije.¹ Njegova se politička taktika nastavljala na tradicije aristokratskih i vojnih krugova Austrije koji su bili neprijatelji Mađara i dualizma. U shvaćanjima tih faktora hrvatsko je pitanje imalo prilično važno mjesto još prije pojave bečkog gradonačelnika Karla Luegera, prvaka Kršćansko-socijalne stranke, a

* U časopisu *Oesterreichische Osthefte*, 1966, 4, objavila sam prilog pod naslovom: *Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage, Ein Beitrag zur gross-österreichischen Politik in Kroatien*, 277—298. U nedostatku prostora tada nisam mogla napisati opsežniju raspravu na temelju obimnog izvornog materijala što sam ga sakupila. To činim sada. Velikaustrijsku politiku u Hrvatskoj do aneksije već sam obradila u dvije svoje rasprave kao dio političkog razvoja u Hrvatskoj god. 1905—08. (Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istoriske nauke, Beograd 1960; Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine, *Istorija XX veka — Zbornik radova*, III, 1962.) Zbog cjelovitosti problematike potrebno je i ovdje prikazati razdoblje velikaustrijske politike god. 1905—08. kao uvod u predratno razdoblje na kojem je težište ovog rada. Pri tom sam se koristila i s nekoliko pasusa iz spomenute njemačke rasprave koje sam ovdje nešto slobodnije prevela.

¹ Literatura o Franji Ferdinandu vrlo je opsežna. Uz specijalne knjige i rasprave, na njegovu se djelatnost osvrću i svi autori koji se bave predratnim razdobljem Habsburške Monarhije. Osnovne bibliografske informacije o starijoj i novijoj literaturi mogu se naći u knjizi: *Robert A. Kann, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie, II Ideen und Pläne zur Reichsreform*, 2. prošireno izd., Graz, Köln 1964, 353—355. Usp. i *Vladimir Dedijer*, Sarajevo 1914, Beograd, Sarajevo, Ljubljana 1966; *Isti*, Planovi nadvojvode Franje Ferdinanda o reorganizaciji Habsburške Monarhije, Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, SAN, posebna izdanja, knj. CDXVI, Odeljenje društvenih nauka knj. 61, Beograd 1967, 181—205. Za hrvatsku politiku velikaustrijskih krugova inaktivni su samo memoari njihovih pripadnika koji glorificiraju prijestolonasljednika, a s njima valja postupati kao s izvorima. Radi se, prije svega, o memoarima Leopolda von Chlumeckog (*Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen*, Berlin 1929) urednika velikaustrijskog časopisa *Oesterreichische Rundschau* i čovjeka koji je god. 1906. održavao usku vezu s frankovcima. Vrijednost je njegove knjige, prije svega, u brojnim objavljenim dokumentima. Nadalje valja spomenuti memoare šefa generalštaba Franza Conrada von Hötendorfa (*Feldmarschall Conrad, Aus meiner Dienstzeit 1906—1918, I sv. Die Zeit der Annexionskrise 1906—1909*, Wien, Berlin, Leipzig, München 1921)

pogotovu u vezi s njegovom političkom djelatnošću.² Ti su krugovi gledali u Hrvatima i Rumunjima oslon protiv mađarske oligarhije. Protumađarski elementi u Beču htjeli su se poslužiti hrvatskim političarima u svojim pokušajima da onemoguće utjecaj, po njih tako opasnih, mađarskih vladajućih klasa. U tim razmatranjima imao je važnu ulogu geografski položaj Hrvatske jer je preko nje vodio put Monarhije, kao velike sile, na Balkan i na svjetska mora. Bečki su se faktori opet jednom »sjetili« Hrvata, kad je mađarska Nezavisna stranka ustala god. 1903. protiv zajedničke vojske. Tada je također nastao memorandum caru u kojem je došlo do izražaja shvaćanje Franje Ferdinanda o oslonu na nemađarske nacije, a posebno na Hrvate, protiv Mađara.³ Vjerojatno je u tom pogledu donekle utjecao i narodni pokret u Banskoj Hrvatskoj god. 1903, uperen protiv mađarske prevlasti, i njegov odjek u Dalmaciji i Istri. Kršćansko-socijalni tisak pratio je hrvatski narodni pokret s velikim simpatijama. U rano ljeto 1905. započela je uska suradnja nadvojvode Franje Ferdinanda i urednika kršćansko-socijalnog organa *Reichspost* dra Friedricha Fundera. Kršćansko-socijalna stranka postala je postepeno »prijestolonasljednikovom strankom«. Već na svom stranačkom zboru u Eggenburgu, 17. rujna 1905, ona je prihvatila velikoaustrijski plan reforme Monarhije i protestirala je protiv tlačenja nemađarskih nacija.⁴ Pozornica za djelotvornu velikoaustrijsku politiku u Hrvatskoj bila je spremna. No u istom času pretrpjeli su velikoaustrijski krugovi velik udarac što im ga je zadala Riječka rezolucija hrvatskih zastupnika Banovine i Dalmacije kojoj su se dva tjedna kasnije pridružili srpski zastupnici Zadarskom rezolucijom. Iako su se opasni znaci pokazali još 1903, u Beču su bili potpuno iznena-

koji je imao znatni utjecaj na hrvatsku politiku. Na žalost, ta je činjenica našla nešto malo odraza samo u prvom svesku njegovih memoara koje je pisao na temelju svojih vlastitih dokumenata ali ih nije do kraja iskoristio. Moritz Auffenberg, od proljeća 1905. do 1907. komandant 36. infanterijske divizije u Zagrebu, 1911—1912. ministar rata, bio je u sustavnom kontaktu s frankovcima 1906—09. On daje dosta zanimljivih podataka (Auffenberg-Komarów, *Aus Oesterreichs Höhe und Niedergang*, München 1921). Valja spomenuti i memoare glavnog urednika kršćansko-socijalnog organa *Reichspost* Friedricha Fundera (*Vom Gestern ins Heute, Aus dem Kaiserreich in die Republik*, Wien, München 1953, 2. izd.) koji je također surađivao s frankovcima. Vrijednih podataka ima i u memoarima mađarskog povjerenika Franje Ferdinanda Józsefa Kristoffyja (*Magyarország kálváriája*, Budapest 1927).

² *Freiherr von Helfert*, Trias, Wien 1884; *M. Gross*, Osnovni problemi pravaške politike 1878—1887, *Historijski zbornik*, XV, 1962, 73.

Prvi ideolozi kršćanskih socijala u Austriji bili su Karl von Vogelsang (†1890) i knez Alois Lichtenstein. Razvoj kršćanskih socijala dobio je pravi poticaj papinskom enciklikom »*Rerum novarum*« (1891) i osnivanjem lista *Reichspost* (1894). God. 1895. kršćanski su socijali pobijedili liberale na općinskim izborima u Beču. Iste godine dr Karl Lueger bio je četvrti put izabran za načelnika ali je na intervenciju samog vladara odustao. Nakon pobjede kršćanskih socijala na izborima za Carevinsko vijeće god. 1897, bio je Lueger ipak potvrđen za bečkog gradonačelnika. Na tom je položaju ostao do svoje smrti god. 1910. Uz kršćansko-socijalne društvene reforme u interesu sitne buržoazije, klerikalizma i antisemitizma, Lueger je zastupao ideju reforme »Carstva« uništenjem mađarske premoći u Ugarskoj i oslonom na Hrvate i Rumunje. Usp. *J. C. Allmayer-Beck*, *Vom Feudalismus zur Volksbewegung*, Wien 1952; *R. Kralik*, *Karl Lueger und die christlich-soziale Bewegung*, 2. sv., Wien 1923; *R. Kuppe*, *Karl Lueger und seine Zeit*, Wien 1925; *F. Funder*, n. dj.

³ *Rudolf Kiszling*, *Erzherzog Franz Ferdinand von Oesterreich-Este*, Graz, Köln 1953, 84.

⁴ *F. Funder*, n. dj., 363; *Reichspost* (dalje Rp.); 19. IX 1905.

đeni politikom »novog kursa«, njenom ponudom suradnje mađarskoj koaliciji protiv Beča i dinastije, prvom velikom zajedničkom akcijom političkih stranaka Banske Hrvatske i Dalmacije, a, iznad svega, u obje hrvatske zemlje sporazumom hrvatskih i srpskih stranaka među kojima je dotada vladao sukob. Dakako, uskoro se pokazalo da je sporazum predstavnika hrvatskog i srpskog građanstva i pobornika mađarskog imperijalizma nemoguć. Zbog toga je osnova za suradnju velikoaustrijske i hrvatske politike, koja se gradila na zajedničkim interesima Hrvata i dinastije protiv mađarske oligarhije, ostala netaknuta. Istina je, doduše, da je »novi kurs« stavio pred prijestolonasljednikovu okolinu teške probleme. »Novi kurs« je imao svoje korijene u Dalmaciji, tj. u austrijskoj pokrajini, koja je, prema mišljenju velikoaustrijskih krugova, trebala poslužiti kao baza za učvršćenje velikoaustrijskog utjecaja i u Banskoj Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. No upravo je u Dalmaciji vladalo rašireno shvaćanje da je Njemačka, a iza nje njemačka Austrija, ako se drži Trojnog saveza, najveći neprijatelj Južnih Slavena.

Od samog početka velikoaustrijski su krugovi bili načistu da se moraju u hrvatskim zemljama boriti protiv mađarske premoći, protiv jugoslavenske ideje ali i protiv hrvatske državnopravne tradicije. Zbog toga je osnovno pitanje: jesu li hrvatski pravaški političari, koji su bili skloni suradnji s dinastijom, imali u vezi s preuređenjem Monarhije i rješanjem hrvatskog pitanja isti cilj kao prijestolonasljednikov krug? Odgovor glasi — ne!

Stavovi pripadnika habsburške dinastije morali su se nužno kretati u manje-više moderniziranom apsolutističkom okviru, kao jedinjoj mogućnosti za stvaranje jake centralizirane države. Premda su vodili računa o nacionalnim pokretima, oni nisu bili kadri dokučiti značenje i dubinu nacionalnih osjećaja. Za političku borbu nacionalnih pokreta mogli su imati razumijevanja samo ako je bila uperena protiv njihovih vlastitih neprijatelja i do one vrlo skromne granice do koje ta borba ne bi ugrožavala habsburšku njemačku državu sa središtem u Beču. Prijestolonasljedniku Rudolfu svidale su se, doduše, ideje mađarskog liberalizma, ali je ipak težio za centraliziranom carevinom, s vladavinom nekog prosvijećenog apsolutizma, koja bi mogla provoditi aktivnu imperijalističku vanjsku politiku. On je odbacivao nacionalnu misao kao zastarjelu i smatrao da Slavene tek treba politički odgojiti. Kalebajući se između različitih stavova, Rudolf je u načelu ipak želio očuvati integritet Ugarske, ali je već i on kritizirao mađarsku politiku prema »narodnostima« i pomišljao na otcjepljenje Hrvatske od Ugarske.⁵ Rudolfova su shvaćanja nastala u vrijeme relativnog učvršćenja dualizma. Poslije njegove tragične smrti javljali su se sve više znaci krize dualizma. Njemački i mađarski liberalizam, koji je podupirao dualističko uređenje, doživio je slom, a nacionalni pokreti pokazali su svoju snagu. Nije dakle slučajno potkraj devedesetih godina oživjela ideja reforme carevine, ne više u liberalnom nego u konzervativnom duhu, a nosioci su joj bili kršćanski socijali tada predstavnici bečkog sitnog građanstva i nižeg svećenstva i konzervativno plemstvo u koje je Franjo Ferdinand imao najviše povjerenja (kršćanski

⁵ R. A. Kann, n. dj., 186—191; O. Mitis, Crownprince Rudolf and the Croats, Slavonic and East European Review, V, 1926—27, 480—493.

socijali su se kasnije povezali s katoličkom hijerarhijom i konzervativnim plemstvom).

Nije moguće pratiti prave namjere prijestolonasljednika. Kao pripadnik carske kuće, on se nije mogao otvoreno izjasniti za određeni program reforme carevine. Preko šefova svoje vojne kancelarije naređivao je povjerljivim ličnostima da izlože svoje političke stavove. Želio je primati informacije s mnogih strana. Sačuvani izvještaji i memoari daju određen uvid i u shvaćanja nadvojvode ali se nipošto ne mogu s njima identificirati. U strahu za održanje dinastije, on se mnogo kolebao. Svoje je mišljenje vrlo često mijenjao.⁶ Očigledno je, međutim, da se prijestolonasljednik nije zanimao za nemađarske narode u Ugarskoj zbog njihovih nacionalnih težnji i društvene potlačenosti nego zbog toga što je vjerovao da su odani dinastiji. U svakom je slučaju načelni stav nadvojvode bila težnja »da ujedini carevinu jačanjem moći krune uz pomoć željezne politike, da ne rješava nacionalni spor pregovorima među narodnostima nego narednjima prijestolja, koja bi bila poduprta prijetnjom vojne sile«.⁷

U tom okviru valja promatrati i hrvatsku politiku velikoaustrijskih krugova i voditi računa o tome da je u svakodnevnim političkim potezima među njima bilo različitih shvaćanja, dijelom zbog različite atmosfere u kojoj su živjeli visoki oficiri i kršćansko-socijalni političari.

* Na opći stav prema hrvatskom pitanju ukazuje velikoaustrijski program što ga je formulirao rumunjski političar Aurel Popovici god. 1906. Iako taj program nije bio »službeno« prihvaćen, a u pojedinostima su postojala različita mišljenja, njegovi osnovni stavovi nesumnjivo su najbliži velikoaustrijskoj ideji.⁸ U vezi s federalističkim preuređenjem Monarhije postojale su dvije mogućnosti: federalizam tradicionalnih povijesnih jedinica — krunovina (to je željelo konzervativno plemstvo) ili etnički federalizam. Kao pripadnik jedne »nehistorijske narodnosti« Popovici se odlučno izjasnio za federalizam na temelju nacionalnog načela. Taj je federalizam imao zadatak da slomi premoć Mađara, spriječi slavizaciju Austrije (Popovici je bio izrazito protuslavenski nastrojen), učvrsti prava krune, osigura njemačku kulturnu premoć s njemačkim službenim jezikom kao posredničkim među nacijama. S obzirom na to što je središte u Beču imalo biti nosilac suvereniteta, a »države-udovi« (Gliederstaaten) bile bi

⁶ Sva literatura o Franji Ferdinandu složna je u tome da je on neprestano mijenjao svoje planove. Margutti kaže da je prijestolonasljednik s godinama lijevao mnogo vode u vino svojih planova (*Alberto di Margutti, L'imperatore Francesco Giuseppe*, Milano 1931, 88); Franz ističe da su njegovi planovi bili »stalno u toku« i da nije dopuštao da mu se gleda u karte (*Georg Franz, Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie, Südosteuropäische Arbeiten* 35, München 1943, 76). Usp. i R. Kiszling, *Erzherzog Franz Ferdinand und seine Pläne für den Umbau der Donaumonarchie, Donaauraum* 1963, 5.

⁷ »Zweifelsohne war seine ganze nationale Politik grundsätzlich — wenn auch durchaus nicht unbedingt in der Durchführung — auf dem Gedanken aufgebaut, das Reich durch die Stärkung der Macht der Krone mittels einer eisernen Politik zu einigen, den nationalen Konflikte nicht durch Verhandlungen zwischen den Nationalitäten zu beenden, sondern durch Anordnungen des Thrones, die durch Androhung militärischer Gewalt unterstützt würden.« R. A. Kann, n. dj. 196.

⁸ *Aurel C. Popovici, Die Vereinigten Staaten von Gross-Oesterreich, Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Oesterreich-Ungarn*, Leipzig 1906.

podanici — to je zapravo bio njemački centralistički program. »Ujedinjene države Velike Austrije« (naziv je očigledna analogija sa Sjedinjenim Američkim Državama) sastojale bi se od 15 jedinica, među kojima su bile tri jugoslavenske: Hrvatska (Hrvatska i Slavonija, Dalmacija, istočni dio Istre, Rijeka i Medumurje), Kranjska (sa slavenskim dijelovima Štajerske, Koruške i Primorja) i srpska Vojvodina. Program ne govori o Bosni i Hercegovini jer god. 1906. još nisu bile anektirane. Popovici, prema tome, nije zastupao ideju o okupljanju svih Južnih Slavena Monarhije u jednoj »državnoj« jedinici. Međutim, za naš problem nije bitno kako je Popovici podijelio svoju federativnu državu. Pretpostavljam da je upravo u tom pogledu bilo najrazličitijih mišljenja, pa njegova podjela ne bi bila mjerodavna za opći stav velikoaustrijskih krugova. Bitan je, zacijelo, odnos velikoaustrijske federacije i njenih sastavnih dijelova u Popovicijevoj interpretaciji jer je on upravo u tom pitanju izražavao stav svih onih velikoaustrijskih krugova koji su prihvaćali potrebu federativne države kao jedinstvene države. Popovici je suprotstavljao federativnu državu (Bundesstaat), kao jedinstvenu državu, konfederaciji (Staatenbund). Želio je reorganizaciju Monarhije po uzoru na Njemačku, Švicarsku i SAD. Pri tom bi broj pojedinih »država« u federaciji bio nevažan, kao što nije bitan ni broj upravnih jedinica u jedinstvenoj, nefederativnoj državi jer bi centralna vlada federacije bila jedina suverena vlast dok bi »države-udovi« bile podanici. Federativna država ima, prema tome, obilježje decentralizirane jedinstvene države, pri čemu je federativna do one mjere koja je potrebna za razvoj »punoljetnih« nacija koje bi imale svoje nacionalne vlade, zastupstva i sudstvo. Očigledno je, svakako, da ne bi bilo riječi o nacionalnim autonomijama s elementima vlastite državnosti nego samo o eventualnom proširenju zemaljske autonomije, kakva je već postojala u austrijskom dijelu Monarhije. Popovici je bio uvjeren da bi predložena reorganizacija stvorila jedinstvenu državu s »jednim doista političkim narodom«. ⁹ Prema tome, hrvatski »politički narod« kao izraz hrvatske državnopravne tradicije nestao bi u njemačkoj Velikoj Austriji. ¹⁰ U velikoaustrijskoj interpretaciji, Nijemci su imali misiju da budu nosioci austrijske državne ideje, veza između ostalih naroda i da uz pomoć svoje više kulture nastoje vladati drugim narodima po mogućnosti bez tlačenja. ¹¹

Ne može se, dakle, očekivati da bi pobornici snažne, centralizirane Velike Austrije mogli imati smisla za trijalističku ideju hrvatskih pravaša, koji su na temelju hrvatskog državnog prava zahtijevali posebnu državnu

⁹ A. C. Popovici, n. dj. 260

¹⁰ Čini se da sam Franjo Ferdinand nije osim njemačkog rado slušao drugi jezik. Kiszling kaže da je volio katoličke Slovence ali se ljutio kad je čuo govoriti slovenski. Kiszling, Erzherzog Franz Ferdinand und seine Pläne, n. dj. 262. Novija istraživanja pokazuju da je prijestolonasljednik mrzio Slavene. Usp. njegova pisma ministru vanjskih poslova Berchtoldu što ih je objavio H. Hantsch u: H. Hantsch, E. Voegelin, F. Valsecchi, *Historica, Studien zum geschichtlichen Denken und Forschen, Festschrift für Friedrich Engel-Janosi*, Wien 1965; H. Kohn čak smatra da je prijestolonasljednik jednako mrzio Slavene i Mađare. H. Kohn, Was the collapse inevitable?, *Austrian History Yearbook*, vol. III, pt. 3, 1967, 254.

¹¹ L. Chlumecky, n. dj. 77—8, 286. Usp. i R. A. Kann, Erzherzog Franz Ferdinand und die österreichischen Deutschen, *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, vol. XIII (1960), 333—9.

jedinicu u okviru Habsburške Monarhije i time se suprotstavljali jedinstvenoj državnoj organizaciji. Sâm Franjo Ferdinand »nije imao smisla za takve 'zahtjeve' izvučene iz gnjileži davno potonule historije. Ni za 'povijesno zasnovana prava' Mađarske, ni za pozivanje Hrvata na kralja Petra Krešimira i tome slično« piše prijestolonasljednikov povjerenik Leopold Chlumecky.¹²

Kada su, prema tome, predstavnici velikoaustrijskih krugova govorili o trijalističkom rješenju, mislili su na tri upravna područja jedne jedinstvene države, a ne kao hrvatski pravaši, i na tri suverene države jedne konfederacije. To se jasno vidi već iz prvih programatskih izjava velikoaustrijske grupe. U jesen 1905. formuliran je u listu *Gross Oesterreich* »plan rada«. Uz različite zahtjeve (ukidanje Nagodbe, jedinstvena država na temelju općeg prava glasa, odstranjenje mađarske premoći i svega što ograničava prava nemađarskih naroda, ukidanje dotadašnje županijske i općinske organizacije u Ugarskoj i uvođenje samouprave, autonomija svih nacija Monarhije u školskim pitanjima, uređenje krunovina po mogućnosti prema nacionalnim granicama, njemački kao službeni jezik vlade, proširenje državnog zakonodavstva i temeljnog građanskog prava iz Austrije na Ugarsku) plan predviđa »ako je to moguće« i ujedinjenje Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine u jedno »upravno područje« (Verwaltungsgebiet) s jedinstvenim zemaljskim saborom i hrvatskim predstavnicima u centralnom parlamentu.¹³ Trijalizam pravaša, shvaćen kao

¹² »Franz Ferdinand hatte für solche, aus dem Moder längst versunkener Historie ausgegrabene 'Ansprüche' keinen Sinn. Weder für die 'geschichtlich begründeten Rechte' Ungarns, noch für die Berufung der Kroaten auf König Peter Krešimir und dergleichen mehr.« L. Chlumecky, n. dj. 188.

¹³ *Gross Oesterreich* 18. IX 1905. (Ein Arbeitsplan für die politische Vereinigung Gross Oesterreich). Uz spomenuti program naglašena su i pitanja s kojima bi se udružene morale baviti kao što su: agrarni interesi Monarhije, sredstva za povećanje utjecaja Monarhije na Balkanu i za privlačenje »grčko-ortodoksnih« naroda Jugoistoka. Literatura o Franji Ferdinandu uopće ne razmatra sadržaj pojma »trijalizam« i ne razlikuje između državnopravnog i upravnog trijalizma. Ipak je novija literatura uglavnom srušila legendu o Franji Ferdinandu kao poborniku trijalizma i složna je u tome da je on prihvaćao magloviti trijalizam samo privremeno, ukoliko ga je uopće ikada prihvaćao. Dok Chlumecky nagada da je Franjo Ferdinand prvi put imao nejasnu viziju trijalizma god. 1906. (Chlumecky, n. dj. 172), dotle Franz pretpostavlja da je u okviru nadvojvodinim planova, koji su se neprestano mijenjali, koncepcija trijalizma zauzimala određeno mjesto god. 1903—09. (G. Franz, n. dj. 77). To shvaćanje preuzima Kiszling s razlikom što vjeruje da je Riječka rezolucija izazvala u prijestolonasljedniku oslabljenje trijalističkih planova, ukoliko su uopće ikada imali čvrsto tlo u njegovim razmatranjima. (R. Kiszling, Erzherzog Franz Ferdinand von Oesterreich, n. dj. 122; *Isti*, Erzherzog Franz Ferdinand und seine Pläne, n. dj. 263). Sosnosky tvrdi da je trijalizam bio samo »flirt« Franje Ferdinanda, a prava mu je ljubav bila Velika Austrija. (*Theodor von Sosnosky*, Franz Ferdinand, München, Berlin 1929, 75). Kann smatra da se među nadvojvodinim planovima s obilježjem »razvodnjenog centralizma«, može ponekad naći misao koja koleba između trijalizma i nejasnog federalizma (R. A. Kann, n. dj. 198). Zwitter pobija postojanje ozbiljnih trijalističkih planova Franje Ferdinanda i smatra da je to samo sredstvo za plašenje Mađara (*Fran Zwitter*, Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji, S sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova, Ljubljana 1962, 196—198, 203—4; *Isti*, Die nationalen Fragen in der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie (1900—1914), Die nationale Frage in der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918, Budapest 1966, 31—2; *Isti*, The Slovenes and the Habsburg Monarchy, Austrian History Yearbook, vol. III, pt. 2, 1967, 179). I Dedijer smatra da se trijalizam Franje Ferdinanda svodio na taktičko sredstvo u sukobu Južnih Slavena i Mađara i na »raspirivanje spora« između Hrvata i Srba. V. Dedijer, Planovi, n. dj. 194.

zajednica triju država, bio je, prema tome, sušta suprotnost idejnom sadržaju, težnjama i iskustvima s dualizmom velikoaustrijskih krugova.¹⁴

Koncepcija hrvatskih političara nastala je iz tradicije hrvatskog državnog prava i pod utjecajem konstelacije u Monarhiji u kojoj su se nacije dijelile na »historijske« i »nehistorijske«, no još mnogo više na temelju bolnih iskustava hrvatskog građanstva u vrijeme dualizma, kad ono nije imalo nikakva utjecaja na djelatnost države. Kao predstavnici jedne historijske nacije, hrvatski su političari gradili svoje stavove na različitim interpretacijama hrvatskog državnog prava, budući da je Hrvatska imala posebni državnopravni položaj unutar Monarhije. Hrvatsko je građanstvo žarko željelo da prenese na hrvatsku autonomiju životno važne poslove »zajedničke« a uistinu mađarske vlade, tj. da poveća državnost koja je Hrvatskoj priznata Hrvatsko-ugarskom nagodbom. Pri tom je steklo iskustvo da je njegov napredak nemoguć dok su svi gospodarski i financijski poslovi u rukama mađarske vlade, koja je u Hrvatskoj gledala dio jedinstvene mađarske države preko koje vodi put na Jadran i Balkan. Slična iskustva steklo je i građanstvo u Dalmaciji. Trgovački ugovor s Italijom god. 1891. (koji je sadržavao zloglasnu vinsku klauzulu, tj. gotovo slobodan uvoz talijanskog vina) uglavnom je uništio vinogradarstvo u Dalmaciji. Ostale poljoprivredne kulture, trgovina i promet bile su na niskom stupnju pa je Dalmacija postala prosjačka zemlja. Hrvatsko je građanstvo imalo dovoljno prilika da se uvjeri u to da ne može očekivati pomoć od mađarske i austrijske države. Zato su se morale stvoriti u hrvatskom građanstvu dvije osnovne nacionalne koncepcije: ili rješenje hrvatskog pitanja van Monarhije ili njegovo rješenje u Monarhiji ali uz maksimalnu izgradnju hrvatske državnosti u trijalističkoj Monarhiji.

Treba naglasiti da je s obje strane, tj. i u velikoaustrijskih krugova i u hrvatskih političara, postojala i jedna, uglavnom neiskrena, trijalistička taktika. Kad god je trebalo pridobiti pravaške prvake ili umiriti uzrujane duhove, velikoaustrijski krugovi davali su oprezna trijalistička obećanja. Osim toga je trijalistička taktika bila »samo posve dobro sredstvo za plašenje mađarskih šovinista«, bez dobrih strana za dinastiju i Austriju, kako je tvrdio šef prijestolonasljednikove vojne kancelarije pukovnik Aleksandar Brosch. Štaviše, nadvojvoda se lično suprotstavljao mađarskim zahtjevima s groznom da će postaviti mađarsku vladu na čelu s Jozsefom Kristóffyjem, svojim povjerenikom, i trijalistički reorganizirati Monarhiju.¹⁵ I hrvatski političari znali su se poslužiti trijalističkom taktikom kao strašilom za Mađare, no upotrebljavali su je i jugoslavenski orijentirani elementi, shvaćajući trijalizam kao etapu dezintegracije Monarhije odnosno kao korak prema državi Južnih Slavena.

¹⁴ Pri odbijanju trijalizma od strane velikoaustrijskih krugova treba dakako uzeti u obzir i to da ideja trijalizma prelazi preko nacionalnih zahtjeva nemađarskih naroda u Ugarskoj i Čeha. Osim znatnog dijela Hrvata, a nešto manjeg dijela Slovenaca, predstavnici ostalih naroda bili su odlučni protivnici trijalizma. Prema tome, trijalističko preuređenje Monarhije trebalo je izvršiti protiv otpora sviju a ne samo Mađara i Nijemaca. Ovaj problem ističe *Kann*, n. dj., sv. I, *Das Reich und die Völker*, 258—64. *Kann* je u zabludi da je Ante Starčević bio predstavnik trijalizma. Posebno velike netočnosti iz hrvatske povijesti mogu se naći kod *Kiszlinga*.

¹⁵ *T. Sosnosky*, n. dj. 186; *L. Chlumecy*, n. dj. 335.

Upravo osnovani Velikoaustrijski carevinski odbor (Reichsausschuss), koji je sebi postavio zadatak da oslobodi potlačene narode u Ugarskoj, pokušao je intervenirati u Hrvatskoj neposredno poslije Riječke rezolucije. Obratio se protivnicima Riječke rezolucije s pozivom da pošalju delegaciju u Beč, a obećao je da će ujediniti hrvatske zemlje s Bosnom i Hercegovinom »u jednu snažnu političku autonomnu zajednicu« (Gemeinwesen) i da će poznati austrijski industrijalci i financijeri pomoći Hrvatima. Pojavio se samo dr. Josip Frank, koji je još u proljeće god. 1905. uspostavio vezu s urednikom lista *Reichspost* Funderom.¹⁶ Poslije svoga povratka iz Beča, Frank je podstakao »narodnu buru«, tj. niz skupština s ciljem da javnost potakne na proteste protiv Riječke rezolucije. To mu nije uspjelo, pa stoga nije mogao spriječiti ni pojavu Hrvatsko-srpske koalicije u prosincu 1905. Velikoaustrijski krugovi bespomoćno su gledali taj razvoj, svakako u uvjerenju da je hrvatsko-srpsko prijateljstvo isto zlo kao i hrvatsko-mađarska suradnja.¹⁷ Zbog toga list *Gross Österreich* nije vidio drugog izlaza osim carskog generala kao bana ili komesara u Hrvatskoj.¹⁸ Otada je ta želja neprestano pratila djelatnost velikoaustrijskih krugova u Hrvatskoj.

Petog travnja 1906. kralj se naposljetku sporazumio s Mađarskom koalicijom i ona je došla na vlast. Nakon mnogih kolebanja, nova je vlada dopustila slobodne izbore u Hrvatskoj na kojima je pobijedila Hrvatsko-srpska koalicija i postala grupacija pri vlasti. Velikoaustrijski krugovi našli su se u nepovoljnom položaju, premda su se mogli tješiti da »prijateljstvo« Hrvatsko-srpske i Mađarske koalicije nije bilo nimalo srdačno. Morali su se zato ozbiljno potruditi da pridobiju barem neke hrvatske političare. Velikoaustrijski zov (Weckruf) nije potekao od Franka, nego od sveučilišnog profesora dra Ise Kršnjavoga, prononsiranog mađarona i bivšeg odjelnog predstojnika u vladi bana Khuena-Héderváryja. Na poricaj Leopolda Chlumeckog, Kršnjavi je izjavio da postoje samo dvije mogućnosti za Hrvate: »Ovdje Habsburg, tamo Kossuth!«. Velika Hrvatska može postati stvarnost samo u Velikoj Austriji i zato Hrvati moraju pomoći Habsburzima da steknu premoć na Balkanu.¹⁹ Sudeći po reakcijama na izjave Kršnjavoga, u Hrvatskoj još nisu bili načistu s političkim značenjem velikoaustrijskih krugova. Elementi koji su kasnije tražili s njima kontakt žestoko su osudili Kršnjavoga. Protivuaustrijska tradicija Ante Starčevića još je bila živa.

Razumije se da su se velikoaustrijski krugovi morali posebno zanimati za politički život u Dalmaciji gdje je privredni položaj bio očajan. Poslije pobjede Hrvatsko-srpske koalicije, htjeli su javnost u Dalmaciji ponovo pomiriti s Austrijom. Osnovana je komisija, koja je obuhvaćala razna ministarstva, pod kontrolom ministra predsjednika Maxa Vladimira Becka, sa zadatkom da izradi program podizanja privrede u Dalmaciji. Prijestolonasljednik, već otprije pokrovitelj bečkog Harrachovog društva za privredno podizanje Dalmacije, vjerojatno je sudjelovao pri tome. U vezi sa svojim nastojanjem da stvori snažnu ratnu i trgovačku morna-

¹⁶ *Gross Oesterreich*, 9, 16, 23, 30. X 1905.

¹⁷ Rp., 19. IX 1906.

¹⁸ *Gross Oesterreich*, 12. II 1906.

¹⁹ *M. Gross*, Vladavina, n. dj. 94—7.

ricu, on je posvećivao Dalmaciji posebnu pažnju. Bojao se, doduše, da bi se Dalmacija mogla sjediniti s Banskom Hrvatskom u ugarskom dijelu Monarhije i zbog toga investicije u Dalmaciji ne bi bile u korist Austrije. U jednom pismu svom ađutantu Broschu izjasnio se za potporu malih dalmatinskih parobrodarskih društava koja ne mogu konkurirati Austrijskom Lloydu. Pri tom je postavljao uvjet da se i u tom pitanju radi u korist budućeg sjedinjenja Dalmacije s Austrijom i da se pobiju sve težnje »rezolucionaša«, »Italianissima« i »Velikosrba«.²⁰ *Reichspost* je u vezi s Beckovom komisijom pisala da treba bezuvjetno spriječiti sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Zato vlada mora u Dalmaciji nešto poduzeti, ako već ne iz kršćanske pravednosti, a onda barem u državnom interesu.²¹ Službena obećanja o privrednom ozdravljenju pratila je težnja za »ponovnim osvajanjem« Dalmacije. Chlumecky je pisao da privredno podizanje Dalmacije ne može biti na korist Austrije, ako ga ne podupire političko »ponovno osvajanje« Dalmacije, koja gravitira prema Cetinju, Zagrebu, Beogradu i Rimu, dok joj je austrijska kultura ostala nepoznata. Nakon »udarca pesnicom« Riječke rezolucije moralo bi se vladati Dalmacijom u starom smislu te riječi, u interesu zaštite austrijske moći na moru i njenog položaja kao velike sile na Balkanu.²²

U jesen 1906. nadvojvoda je prisustvovao manevrima u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. U Dubrovniku su ga vrlo hladno dočekali, dok je crnogorski prijestolonasljednik, koji ga je posjetio, pozdravljen ovacijama. U krajnjoj srdžbi Franjo Ferdinand se požalio ministru predsjedniku Becku između ostalog i zbog toga što su samo državne zgrade imale crno-žute zastave dok je drugdje vidio samo gradske i »velikosrpske« zastave. Uistinu u Dubrovniku su bile izvješene i hrvatske i srpske zastave ali ih taj razvikani prijatelj Hrvata nije znao razlikovati.²³

U jesen 1906. pripadnik velikoaustrijskog kruga, general Moritz Auffenberg uspostavio je vezu s Josipom Frankom.²⁴ On je upravo primio u svoju stranku prvoga hrvatskog »Velikoaustrijanca« Kršnjavoga, poka-

²⁰ L. Chlumecky, n. dj. 44—7.

²¹ Rp., 1. IX 1906.

²² *Neue Freie Presse*, 13. VIII 1906, 3.

²³ M. Gross, Vladavina, n. dj. 120—22. Zastave su bile izvješene u skladu sa sporazumom Hrvatske i Srpske stranke 14. studenog 1905. M. Gross, n. dj. 19—20.

²⁴ General Auffenberg imao je velike političke ambicije koje nisu bile u skladu s njegovim sposobnostima. Za razliku od vojne kancelarije prijestolonasljednika u Belvederu i kršćanskih socijala, on je htio surađivati isključivo s Josipom Frankom. Upoznali su se preko nekih zagrebačkih gornjogradskih aristokratskih obitelji i bili su u vezi do jeseni 1909. U razdoblju aneksije važio je Auffenberg kao »stručnjak« za jugoslavensko pitanje. Svoje je postupke usklađivao s političkim željama svoga pretpostavljenog, šefa generalštaba Conrada. Kad se Auffenberg god. 1910. bolje upoznao s prilikama u Bosni i Hercegovini postao je od žestokog pobornika frankovaca i njihova protusrpskog stava pristaša stvaranja jugoslavenske jedinice u Monarhiji na čelu sa — Srbima! Toj bi se jedinici priključila i Srbija. Prema Auffenbergu, odlučni su faktori ionako prišli trijalističkom velikohrvatskom programu s oklijevanjem da bi ga odmah i napustili. *Auffenberg-Kómarov*, n. dj. 142. Vjerojatno je Auffenberg već zastupao svoje prosrpsko stanovište kad je god. 1911. imenovan ministrom rata na intervenciju Franje Ferdinanda, a uz žestoki otpor ministra vanjskih poslova Achrenthala koji ga je osuđivao zbog njegove »politizirajuće tendencije« prema trijalizmu. Oesterreichisches Staatsarchiv, Haus-Hof und Staatsarchiv, Kabinetsarchiv (dalje HfSA KA) Directions-Acten, sv. 18/1911.

zujuci time da želi suradnju s krugom oko Franje Ferdinanda. Imenovanje prijestolonasljednikovih povjerenika generala Franza Conrada von Hötendorfa šefom generalštaba i grofa Aloisa Aehrenthala ministrom vanjskih poslova uvjerilo je hrvatske političare u važnost uloge velikoaustrijske politike iza koje je stajao budući vladar. Klerikalna grupa oko lista *Hrvatstvo* predstavila se kao Kršćansko-socijalna stranka prava. *Reichspost* ju je oduševljeno pozdravila u nadi da će doći do spajanja pravaških grupacija i raskola Koalicije, odnosno istupa Hrvatske stranke prava iz Koalicije. *Reichspost* je poticala Franka da onemogući rad Hrvatskom saboru, u kojemu je Koalicija imala većinu, obećavajući da upravo njegovoj stranci pripada budućnost Hrvatske.²⁵ Frankove pokušaje da rastepe Sabor spriječili su socijalisti koji su od Koalicije očekivali ustavne reforme. Već u toj prvoj fazi velikoaustrijske politike pokazalo se da prijestolonasljednikov krug nije bio oduševljen Frankom. No nije preostalo drugo nego da se njime posluži budući da je, za razliku od drugih pravaša, bio spreman bezuvjetno podupirati velikoaustrijske interese. Zbog toga nalazimo u velikoaustrijskom tisku uz pohvale, umiljavanja i obećanja, također i napade na Franka. Razumije se da su pripadnici velikoaustrijskog kruga bez rezerve podržavali Frankovu opstrukciju u Hrvatskom saboru.²⁶

Po svršetku političkih trzavica u vezi s uvođenjem općeg prava glasa na izborima za austrijski parlament, bilo je na početku god. 1907. krajnje vrijeme da se slomi »novi kurs«. Iako su odnosi između Hrvatsko-srpske i Mađarske koalicije već bili vrlo zategnuti, ipak je postojala opasnost da bi one mogle nastupiti zajedno protiv austrijskih interesa u toku političkih poteškoća u vezi sa sklapanjem nove austro-ugarske financijske nagodbe. U Dalmaciji je »novi kurs« srušen na prvim izborima na temelju općeg prava glasa. Oštru izbornu borbu Beckova je vlada započela objavljivanjem svog programa za privredno podizanje Dalmacije s velikim obećanjima. *Reichspost* je naglašavala važnost Dalmacije za ponovno moralno osvajanje cijelog carstva i hvalila je »velikodušnu« akciju austrijske vlade, dok list *Gross Oesterreich* nije želio ni čuti o državnom pravu Hrvatske na Dalmaciju, pa je pozivao austrijsku vladu da provede svoj program tek kad bude sigurno da će Dalmacija ostati u okviru Austrije.²⁷ Ponovljena obećanja austrijske vlade, njen pritisak na izborima, sukob između Hrvatske stranke i Napredne stranke srušili su »novi kurs« u Dalmaciji, a u Banskoj Hrvatskoj pao je u vezi sa željezničarskom pragmatikom uz pomoć parlamentarnog udara ministra trgovine Ferencza Kossutha. Razumije se da je nakon toga pala i vlada Hrvatsko-srpske koalicije.²⁸

Politički krugovi vidjeli su »prst Beča« u nastojanju da austrijska vlada stekne prednost u bitkama oko nove austro-ugarske financijske nagodbe.

²⁵ Rp., 21. X 1906.

²⁶ *Gross Oesterreich*, 10. i 20. XII 1906; Rp., 30. XII 1906; 2, 7, 10. II 1907.

²⁷ Rp., 28. II, 7. IV 1907; *Gross Oesterreich*, 25. II, 22. IV 1907. O interesu prijestolonasljednika za ove događaje svjedoči prijepis izvještaja o programu za privredno dizanje Dalmacije u njegovoj ostavštini. HFSA, Nachlass Franz Ferdinand V Bd. Ova politička akcija je dakako brzo zaspala.

²⁸ *M. Gross*, Vladavina, n. dj. 178—202.

Velikoaustrijski tisak pozivao je cara da upotrijebi iste metode, tj. parlamentarni udar, i protiv Nezavisne stranke. Franjo Josip se tada morao odlučiti hoće li stati na stranu Hrvata ili Mađara. S ogorčenjem su morali velikoaustrijski krugovi doživjeti da se car ponovo priklonio Mađarima. Sankcionirao je nezakoniti zakonski prijedlog željezničarske pragmatike pa je, štaviše, izvršio i pripreme za eventualni komesarijat u Hrvatskoj u slučaju da dođe do nemira. Uzalud su neki visoki oficiri intervenirali u korist Hrvata. General Karl Tersztyánsky požurio je iz Zagreba u Beč, vjerojatno na Conradovu inicijativu. U audijenciji je pokušao uvjeriti vladara u vjernost i odanost Frankove stranke i molio ga je da se u Hrvatskoj osloni na nju. »Da, ali ona zahtijeva ipak *previše* (potcrtano u izvoru) od mene« izjavio je starac, misleći vjerojatno na trijalistički program.²⁹

Sukobi austrijske i mađarske vlade oko nove financijske nagodbe nameatali su i velikoaustrijskim krugovima i hrvatskoj politici trijalističku taktiku. U podupiranju Hrvata protiv Mađara *Reichspost* je poslala tako daleko da je pozivala Hrvate i nemađarske narode da sudjeluju u nagodbenim pregovorima na austrijskoj strani.³⁰ Hrvati nisu čekali da im se to dvaput kaže. Na temelju dogovora jugoslavenskih političara u Austriji i Ugarskoj, jugoslavenski zastupnici u Carevinskom vijeću zahtijevali su za Hrvatsku pravo da sudjeluje kao treći ravnopravni član u nagodbenim pregovorima. Većina parlamenta im je pljeskala ali nije uopće pomišljala na to da se protivi izjavi ministra predsjednika Becka da on poznaje samo dva partnera u pregovorima, tj. Austriju i Ugarsku. Trijalistička je taktika prvi put otvoreno pokazala svoje pravo lice kao strašilo za Mađare. Prvak Kršćansko-socijalne stranke Karl Lueger nije rekao ni riječi o trijalizmu. Jedino je izrazio želju da se Hrvati zauzmu za Veliku Austriju, koja je tobože pozvana da ujedini narode na Dunavu i u balkanskim državama u interesu unapređenja njihovih kulturnih i ekonomskih interesa ali se nije izjasnio o načinu rješavanja jugoslavenskog pitanja.³¹

2. Razdoblje političkog utjecaja generalâ (1907—1909)

Kada je 8. listopada 1907. sklopljena austro-ugarska financijska nagodba bile su prevladane osnovne unutarnje političke poteškoće. Aehrenthal i Conrad mogli su početi s pripremama za aneksiju Bosne i Hercegovine. Zajedničko ministarsko vijeće odlučilo je 1. prosinca 1907. aneksiju provesti čim to prilike dopuste. Budući da je Hrvatska bila politički najvažnija jugoslavenska zemlja u Monarhiji, odlučni su faktori morali pokušati

²⁹ »Ja, aber sie verlangt halt zu viel von mir.« Oesterreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien, Nachlass Conrad, Izvještaj generala Tersztyánskoga, 30. VI 1907. Conrad je prije te odluke pisao adutantu Franje Ferdinanda, Broschu, da je došao posljednji čas da kruna pridobije »narodnosti« i slomi mađarsku premoć. *L. Chlumecsky*, n. dj. 341.

³⁰ Rp., 6, 21, 23, 28. VI 1907.

³¹ *Agrarier Zeitung*, 21. VII 1907.

da stvore pogodne uvjete za aneksiju uz pomoć političkih grupacija na koje bi se mogli osloniti i razbijanjem Hrvatsko-srpske koalicije a s njome i jugoslavenske ideje. Zbog toga je nastalo veliko doba Josipa Franka kojim su se htjeli poslužiti i dualistički i antidualistički faktori. General Conrad zagovarao je aneksiju kod cara, uvjeravajući ga da ona predstavlja korak dalje u rješavanju jugoslavenskog pitanja i da je zbog toga potrebno privući i zadovoljiti hrvatske elemente. Posredstvom generala Auffenberga Conrad je stupio u vezu s Frankom koji je pokazao spremnost da uradi sve što se od njega bude tražilo, da podupire aneksiju bezuvjetno, tj. bez insistiranja da se Bosna i Hercegovina priključe hrvatskim zemljama.³² Zagovaranja generalâ postigla su uspjeh kod vladara. Neposredno nakon sastanka ministarskog vijeća, koje je odlučilo da se provede aneksija, mađarski ministar predsjednik Aleksandar Wekerle pozvao je k sebi Franka po vladarevu naređenju. Dogovorili su se o Frankovoj suradnji s predstojećim Rauchovim režimom.³³

Na početku siječnja novi ban Pavao Rauch došao je u Zagreb. Neposredno nakon toga Conrad je u audijenciji kod Franje Josipa dugo govorio o hrvatskom pitanju i savjetovao mu da primi Franka kako bi hrvatski narod vidio da vladar dobiva informacije sa svih strana. Car je tada naložio Conradu da ga obavještava i o pitanjima koja nemaju vojni značaj.³⁴ No to je bilo sve. Conradova molba govori o njegovu nepoznavanju položaja dinastije. Bilo je, dakako, nemoguće da vladar demonstrativno primi bilo kojeg predstavnika neke političke stranke i tako podupre njene stavove. Ni sam prijestolonasljednik nije nikada primio u audijenciju Franka. Čuvao se štaviše i od toga da mu pošalje neku osobnu poruku. Zato je Frank dobivao naređenja samo od Conrada, Fundera i nadvojvodina adutanta Broscha.³⁵

Za spomenutu audijenciju Conrad je sastavio memorandum u kojem je osudio Mađarsku koaliciju zbog toga što koči saniranje i izgradnju armije i mornarice. Sa stanovišta održanja i jačanja jedinstvene vojske, a u

³² Historijski arhiv Zagreb, Ostavština Ivana Peršića, sv. 26; *M. Gross*, Hrvatska uoči aneksije, n. dj. 161—2.

³³ O tom događaju Frank je pisao Conradu. Radi se, čini se, o jedinom sačuvanom pismu ove, vjerojatno, obimnije korespondencije. *F. Conrad*, Aus meiner Dienstzeit, n. dj. 525—6, Frank Conradu, Agram, 14. XII 1907.

³⁴ Nachlass Conrad, Bilješke adutanta Langerera o audijenciji, 8. II 1908. *F. Conrad*, n. dj. 73.

³⁵ Sustav povjerenika i potajnih susreta ostavljao je širok prostor raznim intrigama i iskrivljenim informacijama koje su tipične za atmosferu »kamarile«. Prema tradiciji i pismenim tragovima dolazili su u vojnu kancelariju u Belvedereu ovi Hrvati: frankovci (Ivo i Vladimir Frank, Iso Kršnjavi, Aleksandar Horvat), klerikalci (Fran Milobar), bosanski Hrvati (Nikola Mandić i Josip Sunarić) i Pavao Rauch. *R. Kiszling*, Erzherzog Franz Ferdinand, n. dj. 392; *G. Franz*, n. dj. 72. Rauch ni u kom slučaju nije mogao biti povjerenik Belvederea, kao što će se vidjeti iz daljih izlaganja. No Brosch je primao informacije od svakoga. U tom je pogledu zanimljiv Rauchov memorandum od travnja 1910. u kojem kleveće Tomašića i njegov režim zbog — protumađarske politike! Brosch je dopisao primjedbu da ne bi bilo boljeg bana od Tomašića kad bi doista djelovao u protumađarskom smislu, kako to Rauch izmišlja. No istina je, prema Broschu, upravo suprotna. HHSA Nachlass Franz Ferdinand V A. Nema podataka da bi prijestolonasljednik lično primio bilo koga od Hrvata. Može se pretpostaviti da je imao neposredni kontakt samo sa svojim drugom u lovu, grofom Bombellesom.

suprotnosti s mađarskim željama za vlastitom vojskom, isticao je da su nemađarske »narodnosti«, a posebno Hrvatska, važan faktor. Hrvatska ima štaviše »državnopravno zajamčena prava«. Zahtijevao je zato da se u tom smislu riješi hrvatsko pitanje radi jačanja Monarhije i uništenja pokreta koji propagira priključenje jugoslavenskih zemalja Srbiji. Tako bi se otvorila vrata balkanskoj politici Monarhije i stvorila jasna situacija u Bosni i Hercegovini.³⁶ Taj memorandum jasno pokazuje zašto se Conrad, za razliku od kršćanskih socijala i samog prijestolonasljednika, odlučio na podršku Josipu Franku. Nadajući se ratu sa Srbijom nakon aneksije, on je, pod dojmom Frankovih izjava o svom zalaganju za snažnu armiju spremnu da udari, bio uvjeren da frankovci mogu osigurati najveću moguću potporu hrvatskog stanovništva vojsci koja će ratovati protiv Srbije.³⁷ Zato je, kako ćemo vidjeti, nakon aneksije potaknuo Franka da osnuje »hrvatske legije«.

Rauchova je vlada bila dualistička a djelovala je prema narednjima mađarske vlade i u dogovoru s ministrom vanjskih poslova Aehrenthalom, koji više nije pripadao velikoaustrijskim krugovima.³⁸ Velikoaustrijski generali su ipak pomagali Rauchov režim, dok su kršćanski socijali i prijestolonasljednik sve do aneksije bili njegovi neprijatelji. Već mjesec dana nakon Rauchova postavljenja Franjo Ferdinand je pisao Broschu da bi htio uvjeriti »crno-žute« Hrvate u njegovu ljubav i pozvati ih da izdrže do boljih vremena, tj. do njegova stupanja na prijestolje.³⁹ Nadvojvoda je, prema tome, dobro shvaćao da političko stanje tjera Hrvate ne samo u protumađarsko nego i u protuaustrijsko raspoloženje. Stoga mu je bilo važno uvjeriti ih da on lično ne snosi odgovornost za Rauchov režim.

Kršćansko-socijalni organ *Reichspost* nije sudjelovao u Rauch-Frankovoj hajci protiv Koalicije. Kršćanski socijali su htjeli pridobiti Hrvatsku stranku prava, članicu Koalicije, i srušiti vladu mađarske Nezavisne stranke optužbama o veleizdajničkim postupcima Nezavisne stranke prije njena dolaska na vlast u vrijeme posjeta njenih predstavnika Srbiji godine 1906. Zbog toga im nije odgovaralo da veleizdajničku kampanju protiv Koalicije i Srba u Hrvatskoj vodi ista mađarska »veleizdajnička« vlada jer bi to moglo učvrstiti njen položaj kod austrijskih dualističkih faktora. U suprotnosti s Aehrenthalovom političkom taktikom. *Reichspost* je negirala velikosrpsku iredentu u Hrvatskoj ali je naglašavala da ona postoji u Bosni i Hercegovini jer je željela srušiti ministra za Bosnu i Hercegovinu Mađara baruna Istvána Buriana.⁴⁰ Sam Franjo Ferdinand tužio se njemačkom kancelaru Bülowu na djelatnost Srba u Bosni i Hercegovini ali i u Hrvatskoj.⁴¹

Izbori u Hrvatskoj u veljači 1908. doveli su do jačanja Koalicije i slabljenja Frankove stranke jer su u javnost prodrle vijesti o njegovu spora-

³⁶ F. Conrad, n. dj. 552—4.

³⁷ F. Conrad, n. dj. 525—6. Frankovo pismo Conradu, 14. XII 1907.

³⁸ Zbog toga na ovom mjestu nije potrebno govoriti o Aehrenthalovoj hrvatskoj politici. To sam već uradila u raspravi: Hrvatska uoči aneksije, n. dj.

³⁹ L. Chlumecký, n. dj. 182—3.

⁴⁰ Rp., 10, 14, 15, 27. II 1908.

⁴¹ *Lepsius-Mendelssohn-Bertholdy*, Die grosse Politik der europäischen Kabinete 1871. bis 1914, Berlin 1925, 25, II, 8775.

zumu s mađarskom vladom za pomaganje Rauchova režima. Banovi kandidati nisu dobili ni jedan mandat ali je Rauch ostao i dalje na čelu, sada otvoreno apsolutističkog režima. Pod dojmom izbora Conrad je predložio vladaru »starog vojnika« kao bana, generala kao dalmatinskog namjesnika a generala Marijana Varešanina kao poglavara Bosne i Hercegovine. U svom izvještaju šefu generalštaba Conradu o prilikama u Hrvatskoj, general Auffenberg je, između ostaloga, upozoravao na Frana Supila kao najopasnijeg predstavnika Koalicije. Smatrao je da je on rođeni demagog i da usprkos svom slabom obrazovanju ima veliki utjecaj na mase. Prikazujući na svoj način prilike u Frankovoj stranci uoči raskola frankovaca i starčevićanaca, smatrao je da je jedini Frank značajan političar i cijenio je njegove žrtve za stranku, za koju je navodno dao pola milijuna kruna otkad je na njenu čelu. Pretpostavljajući i sam da su ti podaci možda pretjerani, Auffenberg je upozoravao da stranka duguje Franku oko 100.000 kruna i žalio je što je Frank samo asimilirani Židov i što nije dovoljno demagog! Auffenberg je bio uvjeren da frankovcima treba pomoći i bez obzira na njihov moral jer oni žele riješiti hrvatsko pitanje u Monarhiji. On je bio protivnik Raucha i predlagao je uvođenje komesara kojeg bi Hrvati, po njegovu mišljenju, dobro dočekali kad bi bio carski general. Komesar ne bi smio biti ni Hrvat ni Srbin nego ličnost kao general Ramberg koji je smirio narodni pokret godine 1883. Komesar ne bi smio biti pristaša ni jedne stranke. Možda bi čak morao pucati na hrvatski narod. Ta bi opasnost postojala u slučaju duljeg zadržavanja Rauchova režima.⁴² Očigledno je Auffenberg želio da on bude postavljen za komesara. Zanimljivo je da su velikoaustrijski krugovi uvijek gledali svoj uzor u generalu Rambergu koji je likvidirao narodni pokret na razmjerno umjeren i taktičan način. Pri tom su smetnuli s uma to da je taj carski general pripremio tlo za jednog — Khuen-Héderváryja!

Obuhvaćanje »dinastičkih elemenata« postalo je teže kad je u proljeće 1908. došlo do raskola Frankove stranke na frankovce i starčevićance. Osim toga je Frank imao protivnike i u većem dijelu utjecajnijeg svećenstva. Atmosferu u vrhovima Monarhije možda dobro obilježava jedna izjava komandanta 13. korpusa, generala Rade Grbe: »Nj. V. sasvim podivlja i lupi šakom o stol kad se govori o Koaliciji a hvali starčevićance« (tj. Frankovu stranku).⁴³

Treba upozoriti na to da se predstavnici kršćanskih socijala nisu ustručavali stupiti u vezu s najvećim »velicizdajnicima«, članovima Koalicije, u interesu potpore aneksiji. Supilo, koji je u proljeće 1908. još bio prvak Koalicije, bavio se mišlju o »obratnoj« Riječkoj rezoluciji. Njegova »simpatija« za Mađare 1905. bila je samo taktika. Osnovna mu je želja bila da se posluži svim elementima krize dualizma. U tom času radilo se o težnji vrhova Monarhije da se provede aneksija i o predstojećem velikom sukobu austro-njemačkih i mađarskih vladajućih klasa za utjecaj u Bosni i Hercegovini. Poslije izbora god. 1908, Supilo se u Lovranu sastao s Lue-

⁴² Nachlass Conrad, Bilješka o audijenciji, 10. III 1908. Memorandum Auffenberga 1. IV 1908. *M. Gross*, Hrvatska uoči aneksije, n. dj. 200—01.

⁴³ »S. M. wird ganz wild, schlägt mit der Faust auf den Tisch, wenn man von der Koalition spricht, lobt dagegen die Starčevićaner.« Nachlass Conrad, Bilješke o razgovoru Csicsics-Frank, 20. IV 1908. *M. Gross*, n. dj. 209.

gerom koji je o tome informirao prijestolonasljednika. Supilo je i u Beču posjetio Luegera i kršćansko-socijalnog ministra Alberta Gessmanna. Zajedno s Vjekoslavom Spinčićem zahtijevao je pomoć velikoaustrijskih krugova pri rušenju Rauchova režima. Lueger je pozvao Supila da djeluje za aneksiju a u austrijskom interesu. Možda su mu kršćanski socijali obećavali da će u tom slučaju zaboraviti njegovu »veleizdajničku« prošlost. No Supilo je zahtijevao jamstvo da će se Bosna i Hercegovina sjediniti s hrvatskim zemljama i da će se Hrvatska odvojiti od Ugarske. Kršćanski socijali nisu, naravno, željeli ni čuti o trijalističkoj osnovi u vezi s aneksijom Bosne i Hercegovine.⁴⁴ U razgovoru s hrvatskim političarima oni su uvijek zahtijevali bezuvjetnu potporu aneksiji uz maglovita obećanja u trijalističkom smislu za budućnost. Zbog toga ni jedan hrvatski političar, izuzevši Franka, nije aktivno pomagao pripreme za aneksiju. Frank je još u travnju 1908. izjavio jednom povjereniku generala Conrada da bi Hrvatsku trebalo anektirati Bosni i Hercegovini a ne obratno. Takvu bi aneksiju mogao provesti general Auffenberg, koji se, kao što smo vidjeli, i sam nudio za komesara. U svom memorandumu vladaru Frank je uvjeravao dualističke krugove Austrije i Ugarske da se ne moraju bojati ujedinjene Hrvatske. »Ta u bitnosti se uobće radi samo o novom razmještanju uprave« — pisao je. Drugim riječima, Frank je napustio državopravni trijalizam u korist velikoaustrijskog programa. Nije zahtijevao treću državnu jedinicu nego samo upravno područje. Uz to je obećavao da će njegova »bosansko-hrvatska država« graditi ratne brodove za Monarhiju.⁴⁵ I razgovori Aehrenthala s Frankom kretali su se oko Frankova režima koji bi imao zadatak da uništi srpsku ideju dok bi program Stranke prava morao ostati u pozadini do boljih vremena. Za svoje usluge vrhovima Monarhije Frank, prema tome, nije zahtijevao ostvarenje interesa hrvatskog građanstva u okviru trijalizma. U svom organu *Hrvatsko pravo* on je dao do znanja da predstoji aneksija i da će njegova stranka pri tom odigrati važnu ulogu uz potporu najviših faktora. Značajno je da je Frankove aluzije demantirao »s mjerodavne strane« organ konzervativnih klerikalnih i aristokratskih krugova *Vaterland* koji je bio blizak prijestolonasljedniku.

Aehrenthal je već potkraj ožujka 1908. zapovjedio Rauchu da prikupi materijal o srpskoj veleizdaji za kasniju upotrebu u vezi s aneksijom.⁴⁶ Poslije mladoturske revolucije, trebalo je najzad privesti kraju sve pripreme za aneksiju. Istoga dana kad je izašla brošura austro-ugarskog agenta Nastića, kao uvod u predstojeće hapšenje Srba, članova Srpske samostalne stranke, tj. 1. kolovoza, i Franku je bilo dopušteno objaviti da ima »garancije« najviših faktora za ostvarenje programa Stranke prava, naime sjedinjenje Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama. Generali i Aehrenthal vjerojatno su smatrali da će to obećanje pobuditi

⁴⁴ F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*; Zagreb 1953, 209—212. Arhiv Hrvatske, Arhiv Spinčić 2/12. Bilješke 8. IV 1908. M. Gross, n. dj. 190—01.

⁴⁵ M. Gross, n. dj. 245—51. Frank je prije aneksije sastavio za vladara i prijestolonasljednika memorandum o Bosni. U kabinetskoj kancelariji nalaze se samo prilozi, tj. statističke tabele o rasporedu narodâ u trijalističkom ili subdualističkom uređenju, M. Gross, n. dj. 250—01.

⁴⁶ HHSA Ministerium des Ausseren, Politische Abteilung, Geheimakten XL-8, Izvještaji Aehrenthal-Musulini (koncepti), 27. III 1908.

hrvatsku javnost na veliku protusrpsku kampanju u povodu hapšenja Srba uoči aneksije. To im, međutim, nije uspjelo. Službeno su samo Frankova stranka i klerikalna grupa dale potpunu potporu u tom pravcu. Kao što sam istakla, kršćansko-socijalni organ *Reichspost* odlučno je sudjelovao samo u protusrpskoj propagandi u Bosni i Hercegovini ali ne i u Hrvatskoj. U svibnju je, štaviše, pisao: »Nema velikosrpskog pokreta u Hrvatskoj.«⁴⁷ Veleizdajničku propagandu uoči aneksije potakla je mađarska vlada zajedno s Aehrenthalom, pa je kršćansko-socijalni tisak nije pomogao. U kolovozu 1908. list se »čudio« što mađarska Nezavisna stranka istupa protiv Srba i tumačio je to kao pokušaj da ona prikrije svoju vlastitu veleizdaju. U povodu izjave mađarske vlade da Aehrenthal i ministar predsjednik Wekerle tobože nisu pokretači veleizdajničkog procesa, *Reichspost* je konstatala da se radi o političkoj komediji u interesu mađarske vlade.⁴⁸

Sjednica zajedničkog ministarskog savjeta 19. kolovoza, koja je formalno trebala da odobri aneksiju, bila je jasan odraz činjenice da se u pitanju aneksije radi prije svega o sukobu Beča i Pešte za premoć u Bosni i Hercegovini i da se »okupirane pokrajine« mogu, zbog toga, anektirati samo kao carevinska zemlja (Reichsland) a ne u okviru Austrije ili Ugarske. No jugoslavensko pitanje stajalo je u pozadini kao prijetnja.⁴⁹ Franjo Ferdinand je pisao Aehrenthalu da ne želi aneksiju, no, ako to mora biti, u obzir dolazi samo pripojenje Bosne i Hercegovine kao carevinske zemlje.⁵⁰ Prave težnje kršćanskih socijala zacijelo je izrazila *Reichspost* pišući da Bosna i Hercegovina kao »Reichsland« znači jačanje ideje »Reicha« i njegova jedinstva nasuprot mađarskim težnjama. »Sunce Velike Austrije svijetli dakle nad bosanskim planinama« — kliktao je list neposredno nakon aneksije. Dakako to nije bilo ono sunce koje su željeli hrvatski pravaši.⁵¹

Kršćanski socijali se u danima aneksije nisu brinuli za trijalistička obećanja hrvatskim političarima u privatnim razgovorima. I u tim osobnim dodirima Hrvati su uočili pravo značenja tih obećanja. Vjekoslav Spinčić je nesumnjivo pogodio suštinu stvari kad se ogorčeno žalio Robertu Williamu Seton-Watsonu »kako bi nas neki krugovi htjeli porabiti proti Magjarom, a da nam ništa nedadu.«⁵² Spinčić je dvaput govorio s kršćansko-socijalnim ministrom Albertom Gessmannom i to drugi put tjedan dana prije aneksije. Gessmann ga je uvjeravao da je njegov ideal trijalizam, no Spinčić je zaprepašteno ustanovio da on ne bi želio »prepustiti« jugoslavenskoj jedinici ni Dalmaciju a kamoli Istru. Štaviše, Gessmann je

⁴⁷ »Es gibt keine gross-serbische Bewegung in Kroatien«, Rp., 4. V 1908.

⁴⁸ Rp., 10, 12, 13. VIII 1908.

⁴⁹ HHSA KA Gemeinsame Ministerratsprotokolle, 19. VIII 1908. Conrad je u razgovoru nakon sjednice izjavio da se Bosna ne bi smjela pripojiti zemljama ugarske krune. Kad bi se to ipak dogodilo, trebalo bi je priključiti Hrvatskoj. Nachlass Conrad, Bilješke s konferencije. F. Conrad, n. dj. 108, 105—6. M. Gross, n. dj. 242—4.

⁵⁰ L. Chlumecky, n. dj. 98

⁵¹ Rp., 7. X 1908. »Die Sonne Gross-Oesterreichs leuchtet also über den bosnischen Bergen...«

⁵² M. Gross, n. dj. 255. I Ivan Peršić se sjeća kako su Hrvate, koji su imali pristup vojnoj kancelariji Franje Ferdinanda, mamili trijalizmom. No u dodiru s okolinom prijestolonasljednika izgubili su nadu u budućeg vladara. Arhiv Peršić, sv. 26 b.

smatrao da zbog predstojeće aneksije treba i dalje držati Rauchov režim. Pri tom je govorio o Khuenu-Héderváryju kao budućem mađarskom ministru predsjedniku koji treba da sredi prilike u Hrvatskoj! Ta izjava odražava suradnju prijestolonasljednikova kruga i Khuena u rušenju vlade mađarske Nezavisne stranke, a sadržavala je jedino »obeznanje« kršćanskih socijala Hrvatima koje se doista ispunilo.⁵³ Khuen je, naime, bio onaj ministar predsjednik koji je u Hrvatskoj postavio komesara, dakako u interesu mađarske vlade.

Činjenica da kraljev proglas o aneksiji nije ni spomenuo hrvatski narod izazvala je u Hrvatskoj ogorčenje od kojega se nije mogao suzdržati ni Frankov list u danima njegove odsutnosti iz Zagreba. No on se brzo vratio da bi se branio od optužbi protivnika da je izmislio »garancije« vrhova Monarhije za rješenje hrvatskog pitanja. Iz njegovih tvrdnji proizlazilo je da će odlučni faktori sjediniti Bosnu i Hercegovinu s Hrvatskom ako Hrvati prihvate njegovo vodstvo. Još u proljeće *Reichspost* je pozivala bosanske Hrvate u borbu protiv Srba. Tek poslije konačne pobjede nad njima, Hrvati bi smjeli poraditi na priključenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj.⁵⁴ Taj je stav usvojio Frank, pa je na inicijativu Auffenberga i Conrada, koji su se nadali ratu sa Srbijom, osnovao »hrvatske legije« za borbu sa srpskim i crnogorskim »bandama«.⁵⁵ Obratio se ministru rata Schönauhu za pomoć u oružju, vođama i instruktorima. Conrad s krutim mentalitetom visokog oficira, predstavnika »ratne stranke«, bio je doduše iskreno odan dinastiji ali je imao osjećaja i za to da Franjo Ferdinand, kao ponosni potomak stare i slavne dinastije, nije mogao dopustiti da ga brane naoružane »legije«. *Reichspost* je, doduše, u prvi mah izvijestila o velikom oduševljenju pri osnivanju »legija« ali je odmah zatim, vjerojatno na mig »odozgo«, pisala da srpska vojska neće imati posla s »legionašima« jer u tu svrhu u civiliziranim državama postoji vojska.⁵⁶ Ministar rata zacijelo nije radio protiv volje Franje Ferdinanda. odbijajući Frankovu molbu izjavom da ne može preuzeti odgovornost da se »našoj vojsci, dok još stoji potpuno netaknuta, na taj način oduzme časna zadaća obrane naše Monarhije, zadaća koja pripada samo njoj...«.⁵⁷ Poslije aneksije imali su velikoaustrijski pokušaji da se razbije Koalicija više izgleda na uspjeh. Dio svećenstva napustio je Hrvatsku stranku

⁵³ M. Gross, n. dj. 254—5. Albert Gessmann bio je jedan od izdavača *Reichsposta*. Imao je velikih zasluga što je stranka bečkog malogradanstva izvojevala veliku pobjedu na prvim izborima za Carevinsko vijeće na temelju općeg prava glasa god. 1907. i postala najveća njemačka stranka. Iste je godine postavljen za ministra trgovine.

⁵⁴ Rp., 17, 29. III, 14. IV, 15. V 1908.

⁵⁵ U pismu Broschu, 2. II 1911, Auffenberg je spomenuo da je njegov povjerenik Frank skupio u vrijeme aneksije 15.000 prijava za dobrovoljački pokret, tj. za legije. L. Chlumecy, n. dj. 353.

⁵⁶ Rp., 6, 22. XI 1908.

⁵⁷ »... dass insolange unsere Wehrmacht noch vollkommen intakt dasteht — derselben die einzig und allein ihr zukommende ehrende Aufgabe der Verteidigung unserer Monarchie auf diese Weise entzogen werde...« Országos Levéltár, Budapest, Miniszterelnökség XVI, 899/5631. Auffenberg je imao samo djelomično pravo kad je pisao da je mađarski ministar predsjednik Wekerle spriječio legije pa je policija nastupila protiv tih ljudi koji su vikali: Živio Franjo Josip! L. Chlumecy, n. dj. 353. Wekerle je doista intervenirao, ali njegova riječ nije bila presudna budući da ni dinastija nije mogla dopustiti legije. Policija je doista nastupila protiv »legionaša« ali samo zato što su se počeli baviti premlaćivanjem političkih protivnika. Usp. i F. Supilo, Politika, n. dj. 216.

prava, članicu Koalicije, spreman da suraduje s prijestolonasljednikovim krugom. Nije se, međutim, pridružio Franku nego njegovu protivniku Mili Starčeviću. Hrvatsko-srpska koalicija se nakon velike krize ipak održala pa »komedija« nije bila završena, kako se nadala *Reichspost*, nego se njen zaplet upravo približavao svom vrhuncu.

Neposredno poslije aneksije došlo je do potpunog preokreta u hrvatskoj politici Kršćansko-socijalne stranke, i to po nalogu prijestolonasljednika koji se spremao na konačni obračun s vladom mađarske Nezavisne stranke. Franjo Ferdinand je zapovjedio svom ađutantu Broschu da organizira novinsku kampanju sa zadatkom da dokaže da su Kossuth i njegovi pristasaše najopasniji veleizdajnici.⁵⁸ Kao podloga za tu kampanju Broschu su poslužili falsificirani dokumenti koje je prijestolonasljednikova vojna kancelarija dobivala od Aehrenthala, a jedan se njihov dio pojavio pred javnošću u vezi s Friedjungovim procesom. Franjo Ferdinand je korištenjem tih dokumenata u tisku postupao suprotno namjerama Aehrenthala, koji je htio upotrijebiti materijal, što mu ga je slao austro-ugarski poslanik u Beogradu Johan Forgách, tek u slučaju akutne ratne opasnosti, budući da su ti dokumenti optuživali srpsku vladu za subverzivnu djelatnost u Monarhiji. U međuvremenu se zadovoljavao malim »dokazima« koje je konstruirao Rauchov režim protiv Srba optuženih u veleizdajničkom procesu. Ti su dokumenti govorili i o veleizdaji Hrvatsko-srpske koalicije, prije svega Frana Supila. Koalicija je stoga tužila *Reichspost* koja je povela tu kampanju (što košutovci nisu uradili), dok su Rauchu i Franku članci u kršćansko-socijalnom organu bili dobrodošla pomoć u pripremi za veleizdajnički proces. Tako su kršćanski socijali napustili svoje dotadašnje neprijateljstvo prema Rauchu a i svoju rezervu prema Franku i odlučno su podupirali protusrpsku kampanju u povodu veleizdajničkog procesa.⁵⁹

Još prije aneksije bilo je u pravaškim redovima inicijativâ za stvaranje »Narodnog vijeća«, organizacije hrvatskih stranaka radi povećanja utjecaja hrvatske politike. Ta se tendencija pojačala u pravaša poslije aneksije Bosne i Hercegovine Monarhiji kao carevinske zemlje. Gradeći, naime, na tradicionalnim idejama Ante Starčevića, mnogi su se nadali da bi udružena Stranka prava, koja bi okupljala predstavnike svih hrvatskih zemalja i Bosne i Hercegovine, mogla najzad ostvariti davni san da u pregovorima s budućim vladarem ostvari hrvatsku državnu jedinicu. Frankovački duh bezuvjetnog rješenja hrvatskog pitanja u okviru Monarhije, a s time u vezi bezuvjetne potpore dinastiji uz odgađanje pravaškog programa, nije uhvatio korijena u većine pravaša. Bivši Frankov suradnik, a sada njegov ogorčeni protivnik, Mile Starčević težio je »povratku« idejama Ante Starčevića. On je programu Stranke prava iz god. 1894. i idejama svoga strica dao tumačenje prema kojem valja pokušati riješiti hrvatsko pitanje u Monarhiji ali, ako to ne bi bilo moguće, ne treba prezati od stvaranja hrvatske države van Monarhije. To je mišljenje dopuštalo eventualnu suradnju s velikoaustrijskim krugovima ali uz uvjet političkog razvoja prema stvaranju treće državne jedinice u okviru

⁵⁸ L. Chlumecky, n. dj. 322. Franjo Ferdinand Broschu, 20. X 1908.

⁵⁹ Rp., 29, 31. X; 4, 6, 7, 21. XI; 12. XII 1908. i d.

Monarhije — Velike Hrvatske. Politička taktika ne bi ni u kom slučaju ovisila isključivo o potrebama dinastije. Ta se suradnja u pravaškim redovima smatrala dobrom politikom jer je zajednički interes Hrvata i dinastije protiv pritiska mađarske oligarhije ostao neokrnjen. Franjo Ferdinand bio je zadojen mržnjom protiv Italije, pa je u Hrvata pobudio nadu da će podupirati Hrvate u Istri protiv talijanske buržoazije i suprotstavljati se aspiracijama talijanske iredente na Dalmaciju i Istru. Osim toga se nisu mogla sasvim odbaciti neprestana obećanja i umiljavanja kršćanskih socijala i generala i uvjeravanja da će budući vladar pokloniti Hrvatima povoljan položaj u Monarhiji, ukoliko se založe za interese dinastije. Razumije se da su se velikoaustrijski krugovi željeli poslužiti pravaškom težnjom za okupljanjem u svoje svrhe, tj. za stvaranje oslona budućem vladaru u času njegova stupanja na prijestolje bez obzira na političku taktiku i program koji će tada imati. Zacijelo prijestolonasljednikov krug nije želio da pravaško okupljanje u blok ojača ideju hrvatske državnosti nego je naprotiv nastojao da se razvije duh bezuvjetne pokornosti dinastiji. Nosioci tih dviju suprotnih tendencija unutar pravaštva — tj. one koja je u duhu Ante Starčevića gledala u Hrvatima suvereni narod koji ravnopravno pregovara s vladarem o svom položaju, i ona koja je stavljala Hrvate u podanički položaj prema dinastiji priznavajući joj pravo da rješava hrvatsko pitanje isključivo u okviru svojih vlastitih interesa — zbog toga su se neprekidno sukobljavali.

Nakon aneksije, na početku 1909, dalmatinska Stranka prava pokušala je okupiti hrvatske stranke radi trijalističke akcije, i to u sporazumu sa Srbima u Hrvatskoj ali i sa Srbijom i Crnom Gorom. To, dakako, nije bila djelatnost u duhu Velike Austrije. *Reichspost* je, štaviše, pisala o novoj Koaliciji.⁶⁰

Velikoaustrijski krugovi nisu mogli naći doista pouzdane ličnosti među pravašima. U vezi s optužbama starčevićanaca protiv Franka u pogledu nekih njegovih advokatskih poslova, Auffenberg je pisao Conradu da Frank, na žalost, nije u svojoj poslovnoj djelatnosti tako rigorozan i dobronamjerman, štaviše, i velikodušan kao u svojim političkim težnjama i da ostavlja dojam škrtog advokata koji ne bira svoje metode rada. Frankova spremnost da odgodi pravaški program i rješavanje hrvatskog pitanja *ad calendas graecas* i da posluša sva naređenja i sugestije velikoaustrijskih krugova, morala je u generala doista izazvati dojam »velikodušnosti« i »dobronamjernosti«. No bez obzira na te dobre osobine sa stanovišta velikoaustrijskih predstavnika, jedan čovjek nije bio dovoljan za provođenje njihove politike u Hrvatskoj. Auffenberg se žalio Conradu da stvari teku »tamo dolje« vrlo nepovoljno. »S jedne strane tome je kriv nedostatak doista utjecajnih i pouzdanih političkih ličnosti, s druge strane je, uglavnom, kriva ta vječna strast glupih Hrvata za raskolom. Svi oni shvaćaju da je za njih sada došao čas: aut—aut. To ih, međutim, ne sprečava da se rascijepaju na šest stranaka koje se međusobno bore na život i smrt. Tu se jednostavno ne može ništa uraditi, a ako dođe do rata, mogu savjetovati samo to da se tamo dolje postavi oštri kraljevski komesar koji će sve jednako tlačiti. U Bosni naravno isto tako. Poslije rata mogla bi se oba komesarijata stopiti u jedno. No to je daleka glazba

⁶⁰ Rp., 19. II 1909.

budućnosti!»⁶¹ Nije se samo Auffenberg, koji je sam htio postati komesar, neprestano vraćao na komesarijat kao jedinu mjeru za rješenje hrvatskog pitanja. Bila je to opća pojava kod raznih velikoaustrijskih predstavnika. U Hrvatskoj, doista, nije bilo autoritativne ličnosti ili grupe koja bi mogla organizirati prijestolonasljednikovu stranku. Aristokratskim i vojnim krugovima oko prijestolonasljednika odgovarao bi neki plemić kao povjerenik. Isto bi tako dobro došli pripadnici katoličke hijerarhije. No plemstvo nije više imalo nikakvu ulogu u političkom životu a katoličko svećenstvo nije bilo jedinstveno u svojim političkim stavovima. Pripadalo je raznim političkim strujama, a politički klerikalizam uhvatio je korijena samo u manjem njegovu dijelu. Budući da se predstavnici Vseslovenske ljudske stranke pojavljuju u svim odlučnim trenucima pravaškog okupljanja u blok i pokušajima klerikalizacije pravaštva, a protivnička ih štampa neprestano spominje kao vezu između pravaša i »kamarile«, može se pretpostaviti da su oni u pokušaju stvaranja oslonca budućem vladaru imali važnu ulogu. Slovenski klerikalci nisu mogli surađivati s austrijskim kršćanskim socijalima. Kad god se radilo o nekom određenom nacionalnom pitanju Luegerova stranka zauzimala je uskogrudni njemački nacionalistički stav. Bilo je, dakle, razumljivo da su slovenski klerikalci u katoličkih Hrvata tražili oslon protiv njemačkog pritiska i da su neki među njima smatrali da je potrebno čak i stapanje Hrvata i Slovenaca u jednu naciju. Za trijalistički stav Stranke prava pokazali su zanimanje već god. 1898. Istupali su i sami s trijalističkim programom u aneksionom razdoblju. U isto vrijeme klerikalna je stranka došla na vlast u Kranjskoj. Nakon izborne reforme za kranjski zemaljski sabor god. 1908, klerikalci su imali većinu sve do raspada Monarhije. Pokrajinske klerikalne stranke Štajerske, Goričke i Kranjske združile su se u listopadu 1909. u Vseslovensku ljudsku stranku. Pokrajinski poglavar Kranjske bio je 1908—1912. klerikalac Fran Šuklje, a nakon njega tu je dužnost preuzeo predsjednik stranke, a od 1911. i predsjednik Hrvatsko-slovenskog kluba u Carevinskom vijeću, Ivan Šusteršič, »neokrunjeni vojvoda Kranjske«.⁶² On je zacijelo bio najutjecajniji jugoslavenski političar u Beču i jedan od najuglednijih slavenskih političara uopće. Nije se dakle slučajno njemu pripisivala osnovna uloga u »klerikalizaciji« Stranke prava i tendencija da vodi i slovensku i hrvatsku politiku.

Šusteršič je, čini se, ljeti 1909. uspostavio usku vezu s prijestolonasljednikovom okolinom. Poslao mu je memorandum u kojem se izjasnio za

⁶¹ »Ueberhaupt liegen dort unten die Dinge nichts weniger als günstig. Schuld daran, einerseits der Mangel an wirklich einflussreichen und auch verlässlichen polit. Persönlichkeiten, andererseits hauptsächlich diese ewige Zersplitterungssucht der dummen Kroaten. Sie begreifen alle, dass für sie jetzt der Moment: aut — aut gekommen ist; das hält sie aber nicht ab, sich in 6 Parteien zu zersplittern, die sich gegenseitig auf den Tod befenden. Da ist einfach nichts zu machen und wenn's zum Kriege kommt, so kann ich nur raten einen scharfen k. Komissär hinunter zu geben, der alle gleichmässig unterdrückt. In Bosnien natürlich das gleiche. Nach dem Krieg könnten dann diese beiden Kommissariate ein eines verschmolzen werden. Doch das ist ferne Zukunftsmusik!« Nachlass Conrad, Auffenberg Conradu, 12. III 1909.

⁶² Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na slovenskem, Ljubljana 1928. Ferdo Gestrin — Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, 285, 309, 312, 315, 317; Fran Zwitter, The Slovenes and the Habsburg Monarchy, Austrian History Yearbook, vol. III, pt. 2, 1967, 178.

treće, jugoslavensko državno tijelo u okviru Monarhije koje bi okupilo sve jugoslavenske zemlje Monarhije osim Vojvodine. Ono bi bilo protuteža neprijateljima dinastije: mađarskim šovinistima, te talijanskoj i srpskoj iredenti. Ta »jugoslavenska država« »bi postavila od dne do dne narašćujuće jugoslavenske narodne struje u službu dinastične svetovne politike. Habsburška jugoslavenska država bi bila sigurna podloga prihodnje balkanske in jadranske politike monarkije.« »Prihodnost naše monarkije leži na Jadranu in Balkanu. Baš tam pa leži tudi narodna prihodnost Jugoslovanov. Dinastični interes se tedaj krije z narodnim interesom Jugoslovanov z absolutno popolnostju.«⁶³ Šusteršičevo stajalište o poklapanju interesa dinastije te slovenskog i hrvatskog naroda, kao i načelni protusrpski stav, potpuno odgovaraju shvaćanjima frankovaca.

Odmah poslije osnivanja Vseslovenske ljudske stranke, a posebno kad je Šusteršič postao kranjski poglavar, došlo je do razmirica u stranci. Zato ne treba pretpostaviti da iza svakog njegova poteza uvijek stoje i ostali stranački prvaci, prije svega dr Anton Korošec i dr Ivan Krek. No upravo ta dvojica zdušno su sudjelovala u pokušajima stvaranja zajedničke hrvatsko-slovenske organizacije, davala trijalističke izjave i govorila o Slovencima i Hrvatima kao jednom narodu.⁶⁴

Ne začuđuje da su kršćansko-socijalni gradski zastupnici Beča pošli poslije svršetka aneksione krize u proljeće 1909. na propagandno putovanje u Bosnu i Hercegovinu, razumije se s namjerom da pomognu istisnuti mađarski utjecaj. Posjetili su Dalmaciju a i Zagreb. U svom govoru u Splitu Lueger je uvjeravao Dalmatince da su i oni Austrijanci i da imaju pravo da se o njima vodi računa. Obećao im je da će se pobrinuti da se Dalmacija pripoji austrijskoj željezničkoj mreži usprkos mađarskom otporu. Prema hrvatskom tisku rekao je nešto i o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, no značajno je da to *Reichspost* u svom izvještaju nije spomenula. Razumije se da su Mađari i protivnici velikoaustrijske struje u Hrvatskoj gledali s negodovanjem na to putovanje. Pri dočeku bečkog gradskog zastupstva u Zagrebu isticao se samo Frank, dok su službeni faktori, na čelu s banom Rauchom, bili odsutni. *Reichspost* je odbila razne optužbe da se velikoaustrijski krugovi miješaju u hrvatske prilike, tj. da krše norme dualizma prema kojima se nitko iz Austrije ne smije aktivno interesirati za političke probleme u Ugarskoj i obratno. List je pisao da prilike u Hrvatskoj ionako nose pečat političke rascjepkanosti, gotovo nerazumljive za strance. Sam načelnik Lueger nije bio u Zagrebu.⁶⁵

⁶³ Ivan Šusteršič, Moj odgovor b. m. 1922, 63—6. Usp. i Šusteršičev stav neposredno nakon aneksije. M. Gross, Hrvatska uoči aneksije, n. dj. 265.

⁶⁴ Ivan Peršić tvrdi da je Šusteršič bio uz frankovačku struju a Krek uz Milu Starčevića. Arhiv Peršić, n. dj.; Petar Rogulja ističe Krekovu kritičnost prema protunagodbenoj doktrinarosti Stranke prava i njegovo zalaganje za realniju oportunističku taktiku. (Dr. Janez E. Krek, Najveći slovenski socijalni politik, Zagreb 1916. Izvod iz *Luči*.)

⁶⁵ Rp., 12, 14, 18, 22. V 1909. U članku od 18. V list zapravo ispričava Raucha što nije došao na doček. On to doista nije mogao uraditi zbog vlade Nezavisne stranke, koju je *Reichspost* u seriji članaka u toku listopada i studenog optužila zbog veleizdaje i korupcije. To su članci u kojima se na osnovu Friedjungovih dokumenata optužuje i Koalicija. No samo je Koalicija tužila list, dok to Ferenc Kossuth nije uradio.

U isto je vrijeme Franjo Ferdinand u razgovoru s generalom Auffenbergom hvalio dinastično držanje Hrvata i dao Auffenbergu formalno dopuštenje da njegove riječi prenese Hrvatima.⁶⁶

U jeku žestoke kampanje protiv mađarske vlade *Reichspost* je prikazivala Hrvate kao odlučni faktor u razbijanju ne samo mađarske hegemonije nego i ugarske državnosti. »Ključ mađarskog pitanja uopće ne leži u Mađarskoj nego u Zagrebu« — tvrdio je list, ističući da Hrvati imaju pravo na neposrednu povezanost s carevinom (*Reichsunmittelbarkeit*), a u tom slučaju razbio bi se plan o carinskom otcjepljenju Ugarske od Austrije i nestalo bi političke nezavisnosti Ugarske.⁶⁷ Prijestolonasljednik se žalio caru na veleizdajničko i antidinastičko pisanje mađarske štampe, izražavajući svoj strah za prijestolje pod dojmom pada monarhije u Turskoj, Perziji i Španjolskoj.⁶⁸ No vladar se i dalje strogo držao dualističkih načela. Na sjednici mađarskog ministarskog savjeta potkraj 1909, uoči sloma vlade Mađarske koalicije, ministar predsjednik Weckerle je u prisutnosti Franje Josipa izrazio načelo hegemonije mađarstva nad Hrvatskom i Slavonijom i potrebu oštrog suprotstavljanja hrvatskim separatističkim težnjama kao i miješanju sa strane u unutarnja pitanja Ugarske, tj. sa strane austronjemačke politike. Kralj se formalno izjasnio da se slaže s time, ali je rekao da mu je naročito stalo do dobrih odnosa mađarske vlade s Hrvatskom i Slavonijom a posebno zbog toga što se »s hrvatske strane čuju opravdane pritužbe«. No odbio je svaku pomisao na trijalizam. Smatrao je da se i nemađarske »narodnosti« s pravom žale na djelatnost mađarske vlade.⁶⁹ I tom se prilikom vidi da je stari vladar znao za težak položaj u Hrvatskoj ali se čvrsto držao dualizma i njegove osi — premoći mađarskih vladajućih klasa u Ugarskoj, koja je, prema mišljenju prijestolonasljednikova kruga, počela ugrožavati i sam opstanak Monarhije.

U međuvremenu Friedjung je objavio svoje poznate članke o veleizdaji Koalicije. Aehrenthal mu je dao na raspolaganje falsificirane dokumente ali je objavljivanje članaka, pisanih na njihovu temelju, dopustio tek kad je bio uvjeren da predstoji rat sa Srbijom. No aneksiona je kriza bila ipak riješena ali je Aehrenthal imao pred sobom dva politička procesa vrlo neugodna u doba mira. U slučaju rata tužba Koalicije protiv Friedjunga ne bi bila moguća. No sada je bila predana i povezana s tužbom Koalicije protiv *Reichsposta* u isti politički proces. Zanimljivo je da je glavni junak falsificiranih dokumenata — Supilo ipak pokušao doći u vezu s velikoaustrijskim krugovima. Posjetio je Luegera i Gessmanna i želio je, štaviše, da ga primi prijestolonasljednik. Opet su se vodili razgovori o trijalizmu. Prema Supilovim prijedlozima zajednički poslovi Habsburške Monarhije obuhvaćali bi vojsku i mornaricu, vanjske poslove, promet i novčarstvo.⁷⁰ Razumije se da je sve ostalo u okviru običnog posjeta jer su velikoaustrijski krugovi nastojali razbiti Koaliciju. Kao i njihova protivnica — mađarska vlada, a u suprotnosti s Aehrenthalom, oni su,

⁶⁶ *Auffenberg-Kómarov*, n. dj. 127.

⁶⁷ Rp., 16. IV 1909.

⁶⁸ HHSA KA Directions-Acten, sv. 14, 1909.

⁶⁹ HHSA KA Ungarische Ministerratsprotokolle, 23. XI 1909.

⁷⁰ *M. Gross*, Hrvatska uoči aneksije, n. dj. 223.

bez obzira na formalnu normalizaciju odnosa sa Srbijom, i dalje željeli protusrpsku hajku u Hrvatskoj u nadi da će razbiti Koaliciju i maknuti ministra za Bosnu i Hercegovinu, Mađara Buriana.

Na početku veleizdajničkog procesa *Reichspost* se žalila što pravi veleizdajnici, srpski zastupnici, nisu na optuženičkoj klupi. Ipak se radovala što je bilo toliko odvažnosti da se dokaže da su »svi (p. *Reichspost*) Srbi u određenim stvarima krvavi ispod kože«. Na kraju procesa list je doduše pisao da je tvrdnja kako je proces uperen protiv svih Srba kleveta. *Reichspost* je branila nezakonite postupke suda i vjerovala da su se »zavodnici jednog broja Srba i Hrvata«, tj. zastupnici Koalicije, zasad spasili uz pomoć svog zastupničkog imuniteta ali da će predstojeći proces Friedjung-Reichspost ustanoviti njihovu pravu ulogu i krivicu.⁷¹

Razumije se da ni članovima dinastije ni velikoaustrijskim krugovima nije uopće pala na pamet misao da bi dokumenti s kojima je Aehrenthal gradio vanjsku i unutarnju politiku Monarhije bili fasifikati. Conrad je jednom prilikom ipak upozorio Aehrenthala da sumnja u autentičnost nekih dokumenata no Aehrenthal se time našao uvrijeđen.⁷² *Reichspost* se nadala da će proces imati dvije političke posljedice: »čišćenje« političkog života u Hrvatskoj, tj. političku likvidaciju nepoćudnih članova Koalicije, raskol Koalicije i da će najzad pobuditi pažnju vrhova Monarhije za jugoslavensko pitanje koje nije nipošto riješeno aneksijom.⁷³ I Friedjung je Hrvatima obećavao trijalizam ako napuste simpatije za Beograd.⁷⁴

Političkom »čišćenju« trebao je zacijelo pridonijeti istaknuti predstavnik velikoaustrijskog kruga Leopold Chlumecky, koji se već na početku procesa pojavio kao svjedok obrane sa zadatkom da uništi ugled najopasnijeg hrvatskog člana Koalicije pred jugoslavenskom javnosti. Htio je prikazati Supila kao prevrtljivca koji je uzimao novac od svakoga, pa i od njega. Chlumecky je izazvao loš dojam o Supilu time što je preskočio neke pasuse u jednom Supilovu pismu koje je čitao. To se otkrilo pa je klicanje bečkih listova, prije svega *Reichsposta*, nad Supilovim padom bilo preuranjeno.⁷⁵ Svjedočanstvo Chlumeckog tumačilo se kao pokušaj velikoaustrijskih krugova, pa i samog prijestolonasljednika, da unište Supila. Kao što je poznato, nije se moglo prikriti da se radi o falsificiranim dokumentima pa je proces kompromitirao ne samo austro-ugarsku diplomaciju nego i dinastiju jer je veza *Reichsposta* s vojnom kancelarijom nadvojvode u Belvedereu bila općepoznata. Zato je intervencijom Aehrenthala i Franje Ferdinanda došlo do nagodbe koju je Koalicija primila uz uvjet da se makne režim bana Raucha. U isto je vrijeme pala i vlada Mađarske koalicije. Razdoblje aneksije bilo je završeno, i to u strogo

⁷¹ Rp., 7. III, 15. IX 1909.

God. 1910. general Conrad se složio s banom Tomašićem o potrebi abolicije osuda u veleizdajničkom procesu da bi se izbjegle daljnje »blamaže«. Nachlass Conrad, Tomašićev izvještaj s Conradovom primjedbom.

⁷² Nachlass Conrad, Bilješke u povodu njegove audijencije kod vladara 19. XII 1909; *F. Conrad*, n. dj. 207.

⁷³ Rp., 5. XII 1909.

⁷⁴ Rp., 3. XI 1909.

⁷⁵ Rp., 13. XII 1909. O aferi Chlumecky vidi: *Hodimir Sirotković*, Pravni i politički aspekti procesa »Reichspost« — Friedjung, *Starine JAZU*, knj. 52, 1962, 109—112.

dualističkom smislu i uz privolu prijestolonasljednikova kruga, a mađarski ministar predsjednik postao je Khuen-Héderváry.

Glavni urednik *Reichsposta*, Funder, a uz Friedjunga glavni optuženi u procesu, komentirao je njegov završetak izjavom da ispitivanje autentičnosti dokumenata ne pripada kompetenciji novinara, kojemu je samo dužnost da ih upotrijebi u obrani domovine ako ih dobije od autoritativnih mjesta (kancelarije prijestolonasljednika). Smatrao je da bi bio lopovluk ne upotrijebiti te dokumente u času opasnosti. Prema Funderu, proces je pokazao da u Koaliciji ima plemenitih i dobronamjernih ljudi! On se nadao da će oni napustiti Srbe i maknuti prvake s mrljama na prošlosti. Neprestani sirenski zov velikoaustrijskih krugova Hrvatima da se čvrsto i neraskidivo vežu uz Beč, Funder je ponovio tvrdnjom da su protubečke hrvatske stranke našle pravdu u Beču, u tom utočištu pravедnosti za sve narode Monarhije!⁷⁶

Neki članovi velikoaustrijskog kruga ipak su se trudili da se Rauchova vlada zamijeni Frankovom. Čini se da su neprekidno obavještavali prijestolonasljednikovu vojnu kancelariju o Frankovoj odanosti dinastiji.⁷⁷ Delegacija na čelu s Vladimirom Frankom pojavila se 31. prosinca 1909. kod Chlumeckoga i predala mu memorandum da ga po ađutantu Broschu preda prijestolonasljedniku. Prema svjedočanstvu Chlumeckog u memorandumu se zahtijeva povezivanje Hrvata pod vodstvom Stranke prava s time da državnoopravni program ostane zasad u pozadini. Frankovci su napustili opoziciju protiv Nagodbe i Mađara, pokazali dualističkim krugovima da mogu s njima surađivati i tako stvorili situaciju u kojoj je Koalicija postala nepotrebna. Ta dualistička taktika trajala bi dok Stranka prava, tj. Frankova stranka, ne postigne potpunu vlast u Hrvatskoj, kaže se u memorandumu. No kad god Beču bude potreban oštar nastup protiv Mađara, moći će se osloniti na — »čistu« Stranku prava! Frankov memorandum prijestolonasljedniku isticao je, prije svega »moć naše uzvišene dinastije« i jačanje ideje habsburške carevine (Reichsidee) a denuncirao je Koaliciju da se nalazi pod srpskim utjecajem i da je u sukobu između dinastije i Mađara uvijek bila na mađarskoj strani. Protiv »strahote« Koalicijina režima i srpske ideje jedini je spas vlada »čiste« Stranke prava.

⁷⁶ Rp., 23. XII 1909.

⁷⁷ Auffenberg Broschu, 31. XII 1909; L. Chlumecky, n. dj. 180. Dok su se Chlumecky i generali oslanjali isključivo na frankovce, kršćanski socijali i prijestolonasljednikova vojna kancelarija nastojali su imati vezu sa svim važnijim hrvatskim političarima. Nije, dakle, slučajno *Reichspost*, uoči Friedjungova procesa, objavila članak Mile Starčevića (Rp., 29. X 1909, Die Bedeutung Kroatiens in der ungarischen Krise). Distancirajući se od Frankova pomaganja Rauchova režima, Starčević je tvrdio da se Stranka prava nalazi između Koalicije i Frankove stranke i da predstavlja u političkom smislu radikalno krilo a u religijskom i kulturnom pogledu konzervativni centar. Koaliciji, doduše, pripadaju Hrvati, koje je Austrija razočarala, no politika Beča, koja bi dala prilike Hrvatima da se izjasne o velikim pitanjima Monarhije, i njih bi okrenula protiv Pešte. Po mišljenju Mile Starčevića hrvatsku krizu treba riješiti prije mađarske jer »izgubiti vrijeme, znači ovdje izgubiti sve«. Iako se Starčević bavi u tom članku više pitanjem odnosa Hrvatske i Ugarske u vezi s krizom mađarske vlade, koja je, poslije Friedjungova procesa, svršila njenim padom, suštinska razlika u odnosu prema velikoaustrijskim krugovima između njega i Franka vidljiva je i ovdje. Ne samo da ne napada Koaliciju nego, štaviše, uoči Friedjungova procesa, od kojeg velikoaustrijski krugovi očekuju njeno uništenje, govori u smislu suradnje s Koalicijom i pokazuje spremnost za vezu s prijestolonasljednikovim krugom ali nipošto bezuvjetno kao Frank.

Ona bi dala jamstvo za obaveze koje bi preuzela, drugim riječima nastojala bi uraditi sve što bi dinastija zatražila.⁷⁸ Iako taj memorandum nije poznat u cjelini, on i u nepotpunom obliku odražava onaj duh »služništva«, koji je bio spreman i na dualističku i na velikoaustrijsku politiku i na »odgađanje« hrvatskih interesa, što su ga s prezirom odbijali starčevićanci i ostali Frankovi protivnici.

Chlumecky se složio s tim programom i predao ga Broschu s molbom da prijestolonasljednik nagovori Aehrenthala da se u Hrvatskoj postavi na noge režim Frankove stranke. Međutim Franjo Ferdinand to nije uradio. On je, naime, u borbi protiv Mađarske koalicije našao saveznika u bivšem banu Khuenu-Héderváryju, smatrajući, kao i drugi dvorski krugovi, da Khuen ima znatno više smisla za opće interese cjelokupne Monarhije od ostalih mađarskih političara. Vjerojatno je nadvojvoda i neposredno utjecao na stvaranje mađarskog kabineta na čelu s Khuenom u uvjerenju da će Khuen uništiti njegove mađarske protivnike uvođenjem općeg prava glasa i pravednijim zastupstvom »narodnosti«.⁷⁹ Prijestolonasljednik nije mogao biti tako loše obaviješten i pretpostaviti kako bi Khuen bio spreman naslijediti Rauchovu taktiku suradnje s frankovcima. Vjerojatno je, međutim, da je nadvojvoda očekivao neko kompromisno rješenje koje bi odgovaralo velikoaustrijskoj politici. No u tom pogledu Khuen ga je potpuno razočarao postavivši za bana svog prijatelja dra Nikolu Tomašića. Razumije se da je Tomašićev dolazak bacio frankovce u očaj. Vladimir Frank je pisao »prijatelju naše napuštene stvari« Chlumeckome da Tomašić ustaje protiv njih s bojnim poklikom: dolje s prijateljima Beča! »Naprostoj je užasno i dovodi čovjeka do ludila što nam iz Beča šalju bana koji treba da uništi prijatelje 'Beča'« — žalio se Vladimir Frank. Kad se kaže »Beč«, misli se na dinastiju i Monarhiju, a čovjek koji od tog istog »Beča« dobiva najvišu čast optužuje frankovce zbog odanosti Beču, nastavio je Frank s molbom da njegov izvještaj o političkom položaju u Hrvatskoj pošalje u Belvedere.⁸⁰ Chlumecky je to i uradio a pukovnik Brosch mu je odgovorio da nadvojvoda nije želio Tomašićev režim ali da je bio postavljen pred gotov čin. Prijestolonasljednik se nada da će Starčevićeva stranka ostati i dalje odana dinastiji. Ta Tomašićev je režim samo epizoda! Brosch je molio Chlumeckog da u tom smislu govori s Frankom ali da ne spominje nadvojvodu.⁸¹ Drugim riječima, prijestolonasljednik nije želio slati ličnu poruku vodstvu Frankove stranke.

Glavni velikoaustrijski zagovornik Franka, general Auffenberg, žalio se Broschu da je lakše ljudima kojima vrata otvara grof Bombelles (povjerenik Franje Ferdinanda iz redova hrvatskog plemstva) koji je imao veze s članovima Koalicije nego predstavnicima »čiste« Stranke prava skromnog društvenog porijekla. Auffenberg je, doduše, priznao da i u redovima Koalicije ima ljudi odanih dinastiji, no, čini se, da je »pouzdanom kulom

⁷⁸ L. Chlumecky, n. dj. 180—1, 197—8.

⁷⁹ v. str. 25 Edmund Steinacker, Lebenscrinnerungen, Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München, Nr. 13, München 1937, 229; Usp. i F. Pölöskei, A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909—10, Budapest 1963.

⁸⁰ L. Chlumecky, n. dj. 196, Vladimir Frank Chlumeckom, Zagreb, 6. II 1910.

⁸¹ Isto, 181. Brosch Chlumeckom, Wien, 17. II 1910.

južno od Drave« smatrao samo Frankovu stranku.⁸² Pukovnik Brosch je uvjeravao Chlumeckog da je prijestolonasljedniku najmiliji program »čiste« Stranke prava, ali da on želi čuti i mišljenje pojedinih članova Koalicije. Chlumeckom je kao i Auffenbergu bilo krivo što se Franjo Ferdinand nije postavio otvoreno i isključivo na stranu »čiste« Stranke prava. Ipak je branio Franju Ferdinanda tvrdnjom da je on u svakoj prilici nastojao upotrijebiti svoj utjecaj i spriječiti da mađarska »tvrdoglavost« uzrokuje katastrofu, tj. otpor Hrvata i protiv Beča.⁸³

Khuenova prijatelja, novog bana Nikolu Tomašića, *Reichspost* je žigosala kao »apostatu« jer se rastavio od svoje prve žene i prešao na pravoslavnu vjeru da bi se mogao ponovo oženiti. »Promjena religije dvostruko je teška u Hrvatskoj gdje se hrvatstvo, u suprotnosti sa srpstvom, osjeća tako čvrsto povezano s katoličkom religijom, pa prijelaz na ortodoksiju vodi u logor srpstva, koje svoje nacionalne granice mjeri prema opsegu ortodoksne crkve. Prije je moguće zamisliti Srbina kao bana nego čovjeka koji je prešao na ortodoksiju i nosi na sebi ružnu mrlju renegata.«⁸⁴ Nakon Tomašićeve izjave da prestaje pokušavati da vladinu većinu sastavi uz pomoć frankovaca, koji su uvijek tražili potporu Beča protiv Pešte, *Reichspost* je napadala novog bana, na temelju frankovačkih informacija, kao predstavnika mađaronsko-srpskog elementa i čovjeka koji ne može štiti interese katolika.⁸⁵

3. Politika »klerikalizacije« Stranke prava (1910—1912)

Poslije svršetka aneksionog razdoblja porasla je potreba da se hrvatska politika odlučno skrene prema interesima budućeg vladara. Chlumecky je još prije Friedjungova procesa, očekujući vjerojatno slom Koalicije, sporazumno s »Belvedereom« razgovarao s knezom Aloisom Lichtensteinom, jednim od prvaka Kršćansko-socijalne stranke, o aktivnijoj hrvatskoj

⁸² Isto, 182, Auffenberg Broschu, Sarajevo, 1. II 1910.

⁸³ Isto, 182.

⁸⁴ »Der Religionswechsel wiegt doppelt schwer in Kroatien, wo das Kroatentum im Gegensatz zum Serbentum sich so fest mit der katholischen Religion verbunden erscheint und ein Uebertritt zur Orthodoxie in das Lager des Serbentums führt, das seine nationalen Grenzen nach dem Umfang der orthodoxen Kirche bemisst. Eher noch ist ein Serbe als Banus denkbar, als ein zur Orthodoxie Uebergetretener, dem der *bässliche Mangel des Renegaten anhaftet*.« (p. *Reichspost*) Rp., 4. II, 5. II 1910. List je, štaviše, osuđivao zagrebačkog nadbiskupa Posilovića što je posjetio novog bana i izrazio nadu da drugi biskupi i vikari to neće uraditi. Rp., 24. II 1910.

⁸⁵ Rp., 18. II 1910. List je posebno zamjerio Tomašiću što je uklonio ograničenja koja je Rauchov režim postavio učenju ćirilice u školama. Rp., 4. III 1910. No glavna je tema bila Tomašićeva izborna reforma, koja je prema *Reichspostu*, a na temelju frankovačkih informacija, postavljala Srbe u privilegirani položaj. List je, doduše, objavio i članak jednog starčevićanca koji je tvrdio da izborna reforma ne predstavlja opasnost za »posjed« hrvatsva, ali se vidi da je prihvaćao tumačenje predsjednika Frankove stranke Aleksandra Horvata, koji je u ime »katoličkog hrvatskog elementa« tvrdio da se radi o pitanju održanja ili uništenja hrvatske »premoći« u Hrvatskoj. Rp., 20. III, 7. IV 1910. Jedan nepotpisani memorandum, očigledno iz frankovačkih ili klerikalnih izvora, o Tomašićevu »zločinu«, tj. izornoj reformi vidio je i prijestolonasljednik. HHSA Nachlass Franz Ferdinand V A.

politici prijestolonasljednikova kruga. Lichtenstein se složio s njime ali je sumnjao da bi Kršćansko-socijalna stranka bila spremna da se u to upusti jer je upravo u tom času naročito isticala svoje nacionalno njemačko raspoloženje. Poslije Friedjungova procesa Chlumecky je, čini se, u dogovoru s Broschom, a u vezi s ponudama frankovaca, izradio program naredne etape velikoaustrijske jugoslavenske politike. Tražio je i pomoć Aehrenthala. »Primarni element, na koji bismo se morali osloniti, jesu Hrvati, povezivanje kojih moramo u tu svrhu bezuvjetno pomagati« — kazao je Chlumecky Aehrenthalu. U Bosni i Hercegovini htio je pomagati i Muslimane i pridobiti umjerene Srbe. No u dogovoru o politici u Hrvatskoj Aehrenthal je bio vrlo uzdržljiv i izrazio je bojazan da bi moglo doći do progona Srba, tj. u slučaju da na vlast dođe Frankova stranka. U tom smislu on je razgovarao i s Vladimirom Frankom.⁸⁶

U proljeće 1910. boravio je na »austrijskoj rivijeri« kršćansko-socijalni prvak Gessmann. Posjetio je Rijeku i Zagreb.⁸⁷ Vrlo je vjerojatno da je uspostavio vezu s nekim ličnostima.

Razumije se da nije moguće neposredno pratiti ofenzivu velikoaustrijskih krugova u toku godine 1910. za osnivanje političke organizacije u svim hrvatskim zemljama i Bosni i Hercegovini koja bi djelovala kao potpora budućem vladaru. Zanimljiv je, međutim, jedan slučaj koji nam pokazuje kakvim se sve metodama služio prijestolonasljednikov krug da bi utjecao na hrvatske političare. Jedan član »garde« Franje Ferdinanda obratio se god. 1910. Mili Starčeviću sa željom da s njime održava neprekidnu vezu. Kao »zavjetni protivnik Habsburgovaca« on je to prepustio svom prisnom suradniku Ivanu Peršiću koji nije znao o kome se radi ali je smatrao da je to bio neki oficir ili visoki činovnik porijeklom Ličanin. Ta je ličnost pisala i Stjepanu Zagorcu. Pisma s uputama za političku djelatnost dolazila su od god. 1910. s različitih pošta bečkih predgrađa.⁸⁸ Teško je, dakako, tvrditi da su ta pisma s obećanjima i zapovijedima upućivana iz Belvederea, a da ne potječu iz inicijative nekih pripadnika velikoaustrijskog kruga bez znanja prijestolonasljednika. No mogućnost da je vojna kancelarija bila s tim upoznata ili da je sama organizirala slanje tih pisama, ipak je vrlo vjerojatna. Prijestolonasljednikov tisak nije, naime, mogao otvoreno pisati protiv Franje Josipa ni o obiteljskom pitanju nadvojvode, tj. o njegovoj vrućoj želji da prijede preko ograda koje nisu dopuštale njegovoj morganatskoj supruzi da bude carica i kraljica a njegovim sino-

⁸⁶ »Das primäre Element auf welches wir uns zu stützen hätten, seien die Kroaten, deren Zusammenschluss wir zu diesem Zweck unbedingt zu fördern hätten.« *L. Chlumecky*, n. dj. 201.

⁸⁷ Rp., 6. IV 1910. List demantira vijest da je Gessmann razgovarao s nekim političkim ličnostima.

⁸⁸ Peršić je sačuvao dva takva pisma. Prvo je pisano rukom a u njemu se kaže da sudbina hrvatskog naroda ne ovisi od Franje Josipa nego od blagonaklonosti Franje Ferdinanda, koji će reorganizirati Monarhiju u interesu potlačenih naroda i svoje obitelji u trijalističkom ili federalističkom smislu. Jednog će sina imenovati kraljem Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne, vojvodom Kranjske i markgrofom Istre. Drugo je pismo pisano strojem, a ima izgled okružnice. Upućeno je dva dana prije sarajevskog atentata i naređuje Hrvatima da nadvojvotkinju Sofiju, po povratku iz Sarajeva, pozdrave u Zagrebu kao kraljicu, da doček bude impozantan i demonstrativan. Pismo upozorava da je potrebno zahvaliti se Franji Ferdinandu zbog ukidanja komesarijata u Hrvatskoj! Sam je Peršić smatrao da je ta okružnica pisana u vojnoj kancelariji nadvojvode. Arhiv Peršić, 26 b; *Jutarnji list*, 28. VI 1939.

vima da imaju prinčevska prava. Možda se u Belvedereu smatralo da se metodom anonimnih pisama može utjecati na grupe koje stoje uz Franju Ferdinanda da postave zahtjeve u korist njegove obitelji u času kad on postane vladar i time olakšaju njegov daljnji postupak u tom smislu. Događaji god. 1910. jasno pokazuju da su, nakon smirivanja prilika poslije svršetka aneksionog razdoblja, glavnu brigu za politički položaj u Hrvatskoj preuzeli od generala kršćanski socijali.⁸⁹ Nakon prestanka ratne opasnosti, generalska politika više nije mogla imati uspjeha između ostalog i zbog toga što su se generali znatno teže snalazili u za njih složenim političkim prilikama u Hrvatskoj, što su kruto slijedili određeni jednostrani put, dok su kršćanski socijali imali ipak mnogo više smisla za političku igru, njene često brze preokrete i oportunističko taktiziranje između raznih političkih grupa.

Odlučnu djelatnost da se stvori oslon Franji Ferdinandu u hrvatskim zemljama odložila je Luegerova smrt u ožujku 1910. i sukob za nasljedstvo njegova položaja u stranci. Značajna je svakako izjava dra Antona Korošca da mu je Lueger prije svoje smrti rekao: »Da sam bar 20 godina mlađi Južni Slaveni bi mogli pozdraviti trijalizam.«⁹⁰ Kad je nakon izbora god. 1907. došlo do fuzije kršćanskih socijala i konzervativnih klerikalnih i veleposjedničkih krugova, postojala je nada da će Kršćansko-socijalna stranka prerasti od stranke nižeg svećenstva i bečke sitne buržoazije u pravu njemačku »Reichspartei«. U tom je pravcu bio napose aktivan dr Albert Gessmann. Međutim kriza stranke poslije Luegerove smrti bila je tako duboka da su kršćanski socijali, štaviše, doživjeli potpuni slom i u svojoj tradicionalnoj kuli, bečkoj općini, kada su na općinskim izborima 13. lipnja 1911. izgubili većinu, a pali su svi prvaci: knez Lichtenstein, dr Gessmann i dr Weisskirchner. Osim toga je Kršćansko-socijalna stranka morala u predratnim prilikama sve više isticati »premoćni položaj našeg njemačkog naroda« u Monarhiji, što sigurno nije koristilo njenom ugledu kod nenjemačkih političara.⁹¹ U tim su prilikama kršćansko-socijalni prvaci bili dovoljno jaki da utječu na pokretanje ofenzive klerikalizma u hrvatskim zemljama i njegovu infiltraciju u pravaške grupacije, no bili su i suviše slabi da osiguraju u pravaškoj organizaciji premoć onih frankovačkih i klerikalnih krugova, koji su im bili bezuvjetno poslušni, nad starčevićanskim grupama koje nisu napuštale tradicionalnu ideju posebne hrvatske državnosti. To je, uostalom, bilo tipično za velikoaustrijsku politiku uopće. Od god. 1906. Franjo Ferdinand je uvijek bio dovoljno jak da utječe na političke odluke vrhova Monarhije ali krajnji rezultat nikad nije bio u njegovu interesu. Razumljivo je, prema tome, da kršćanski socijali nisu mogli izaći na kraj s političkim stanjem u hrvatskim zemljama god. 1912. u vezi s Cuvajevim komesarijatom i prvim balkanskim ratom. God. 1910. došlo je do očigledno koordinirane akcije u Banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Frankova stranka, slomljena nakon pada Rauchova režima, spašena je fuzijom s klerikalnim grupama oko lista *Hrvatsvo*

⁸⁹ Generali nisu mogli utjecati na proces klerikalizacije pravaštva budući da su uglavnom bili antiklerikalno nastrojeni. To je bio slučaj ne samo s Conradom nego čak i s prijestolonasljednikovim adutantima.

⁹⁰ »Wäre ich nur um zwanzig Jahre jünger, die Südslawen sollten den Trialismus begrüßen können!« Rp., 11. III 1910.

⁹¹ F. Funder, n. dj. 450 i d; Rp., 10. III 1910. i d.; Rp., 1. IV 1911.

kao Kršćansko-socijalna stranka prava. U isto je vrijeme klerikalno svećenstvo ušlo u dalmatinsku Stranku prava.⁹² Tako je započeo »Kulturkampf«, tj. sukob klerikalnih i antiklerikalnih grupa u razmjerima koji su dotad bili nepoznati u Hrvatskoj. »Katolička akcija« koja se koristila pravaštvom kao privremenim oslonom izazvala je otpor većeg dijela svećenstva ali je umnogome pridonijela jačanju antiklerikalnih snaga, između ostaloga i nacionalističke i Mladohrvatske omladine.

Ljeti 1911. došlo je do stvaranja svepravaške organizacije koja je obuhvaćala sve pravaške grupe u sjevernoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Istri i Bosni i Hercegovini. Pod utjecajem dalmatinskih i istarskih pravaša, koji su težili okupljanju, grupa Mile Starčevića se, štaviše, fuzionirala s franko-klerikalnom grupom, vjerojatno u nadi da stara frankovština umire zajedno s Josipom Frankom i odstranjenjem njegovih prisnih suradnika iz vodstva. Isto je tako naposljetku uspjelo okupiti dotad zavađene Hrvatsku narodnu zajednicu i grupu nadbiskupa Josipa Stadlera u Bosni i Hercegovini.⁹³ Sasvim je jasno da je za predsjednika ujedinjene Stranke prava izabran nećak Ante Starčevića — dr Mile Starčević. On se, doduše, pokazao ponešto slab prema klerikalnom utjecaju, ali je odlučno odbijao franko-klerikalnu bezuvjetnu poslušnost dinastiji uz »odlaganje« hrvatskoga državnopravnog programa, smatrajući da je upravo taj program ishodište koje će određivati s kim će pravaši privremeno surađivati da bi postigli svoj cilj. Pokazalo se da većina pravaškog vodstva stoji uz Milu Starčevića, pa je, zbog toga, upravo u svepravaškoj organizaciji, koju su kršćanski socijali vjerojatno zamišljali kao oruđe Franje Ferdinanda, najjasnije došla do izražaja suštinska suprotnost između trijalističke i velikoaustrijske ideje kao što ćemo kasnije vidjeti.

U toku god. 1910. i 1911. sva je hrvatska štampa protivna pravaštvu pripisivala njegovu klerikalizaciju utjecaju slovenskih klerikalaca na čelu s drom Ivanom Šusteršičem.⁹⁴ On je očigledno nastojao pojačati svoj utjecaj u proljeće god. 1911. u toku velike borbe pred izbore u Carevinsko vijeće. Radilo se o stvaranju hrvatsko-slovenskog kluba u parlamentu a mnogo se govorilo o tome da se Šusteršič trudi da postane jugoslavenski ministar pri austrijskoj vladi.

Razumije se da je protivnički tisak s negodovanjem pratio Šusteršičeva česta »gostovanja« u Dalmaciji. Organ Mile Starčevića je u razmaku od nekoliko dana i branio i napadao Šusteršiča. U prvom članku *Hrvatska sloboda* je osudila »hajku« na Šusteršiča, ističući da su pravaši uvijek željeli usku vezu s »braćom planinskim Hrvatima«. Starčevićance nije

⁹² Općenito o pravaštvu uoči prvog svjetskog rata vidi: *Šidak-Gross-Karaman-Šepić*, Povijest hrvatskog naroda 1860—1914, Zagreb 1968. O dalmatinskom pravaštvu piše M. Gross, Uloga šibenskog pravaštva u dalmatinskoj i općehrvatskoj pravaškoj politici uoči I svjetskog rata (rkp. str. 39, predan na početku god. 1967. za Zbornik u povodu 900-godišnjice Šibenika).

⁹³ M. Gross, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini 1878—1914, *Historijski zbornik* XIX—XX, 1966—67, 50—2.

⁹⁴ v. str. 28—9 Usp. npr. *Sloboda*, 29. VIII 1910. (Uloga slovenskih klerikalaca) Dalmatinska je štampa optuživala Šusteršiča da želi maknuti dalmatinskog namjesnika Nardellija i druge najokorjellije »Austrijance« i da nudi Beču više od njih. On sebi prisvaja pravo da u bečkim ministarstvima govori u ime Dalmacije iz koje želi stvoriti »Veliku Kranjsku«. List je optuživao nekadašnje pravaške liberalne da su postali klerikalci i Šusteršičevi slugi. *Sloboda*, 22. III, 24. III, 29. IV 1911.

smetao Šusteršičev klerikalizam dok god se on izjašnjavao za hrvatsko državno pravo i trijalizam. Četiri dana kasnije *Hrvatska sloboda* se žestoko oborila na slovenske klerikalce u vezi s njihovom političkom taktikom u izborima za ljubljansko gradsko zastupstvo, ističući da su oni iz stranačkih razloga podupirali izbor nekolicine njemačkih zastupnika. Kvalificirajući taj postupak čak kao »zločin slovenskih klerikalaca«, starčevićanski je organ pisao: »Sada se Šusteršič ističe raznim izljevima u prilog hrvatstva«, ali je opominjao »da se previše ne raztapamo nad onim što Šusteršič govori« budući da i neki »odlični Hrvati«, koji poznaju Šusteršiča iz Beča, preporučuju oprez.⁹⁵

Mario Attems, velikoaustrijski povjerenik, postavljen je za dalmatinskog namjesnika na početku god. 1912, kad je i Šusteršič postao kranjski poglavar.⁹⁶

Nešto prije, a možda i u isto vrijeme s nastajanjem pravaškog bloka, koji je u mnogih pravaša izazvao nadu u eventualno stvaranje trijalizma, sastavio je šef prijestolonasljednikove vojne kancelarije, pukovnik Brosch, poznati program za promjenu na prijestolju. Program proklamira temeljitu reformu dualizma a u trijalizmu vidi samo sredstvo za plašenje mađarskih šovinista. Ističući nepouzdanost Južnih Slavena u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, čak i »crno-žutih« Hrvata koji su se priključili košutovcima protiv Beča, on sumnja u to da bi se treće državno područje uvijek držalo Austrije a ne i Ugarske protiv Austrije i dinastije. Brosch je smatrao da bi se poteškoće dualizma još pogoršale s tri ministarstva, parlamenta i delegacije. On nije želio podupirati trijalizam samo zato što ga se Mađari boje. Upozoravao je da bi austrijske zemlje bile trijalističkim uređenjem odrezane od mora što bi imalo za njih teške privredne posljedice. Nije uopće vidio načina kako da se provede trijalističko uređenje. Pregovorima to ne bi bilo moguće. Ako se želi riskirati državni udar, onda bi bilo bolje da se Monarhija, prema programu Popovicija, pretvori u Veliku Austriju, tj. u državu s centralnom vladom i parlamentom, širokom lokalnom autonomijom, otcjepljenjem Hrvatske, Erdelja i Slovačke od Ugarske. Prema Broschu, trijalizam bi imao samo jednu prednost, naime mogao bi postati osnova za eventualno kasnije priključenje Srbije i Crne Gore Monarhiji.⁹⁷ Ni novi nadvojvodin adiutant, pukovnik Carl Bardolff, nije bio pobornik trijalizma. Ljeti 1911. on je dao do znanja Isi Kršnjavome da će novi kralj drugačije interpretirati Hrvatsko-ugarsku nagodbu nego što se to radilo dotad.⁹⁸ Drugim riječima, Franjo Ferdinand nije namje-

⁹⁵ *Hrvatska sloboda*, 20. IV (Sloga proti pravaštvu), 25. IV 1911. (Nauk iz ljubljanskih izbora); *Narodni list*, 29. IV (Između Starčevića i Šusteršiča), 6. V (Impertinencija), 13. V 1911. (O »gostovanju« g. Šusteršiča); Usp. i *Neue Freie Presse*, 10. V (*Morgenblatt*), 11. V (*Abendblatt*), 13. V (*Morgenblatt*) 1911.

⁹⁶ Postavljenje namjesnika Attemsa pratili su glasovi da on ima politički zadatak stvoriti podlogu Šusteršičevoj politici u Dalmaciji podupiranjem klerikalne Stranke prava. Npr. *Narodni list*, 13. I 1912.

⁹⁷ Broschov program objavljen je u *Neues Wiener Journal*, 30—31. XII 1923. Citira ga in extenso Sosnosky, n. dj. 78—105. O njemu govori sva literatura o Franji Ferdinandu. Odlomke iz originala u ostavštini prijestolonasljednika citira V. Dediđer, n. dj.

⁹⁸ L. Chlumecky, n. dj. 202. Chlumecky je poslao Kršnjavoga Bardolffu da ga malo utješi zbog nepovoljne političke situacije. Bardolffova izjava u smislu revizije Nagodbe morala je zadovoljiti Kršnjavoga. On je pristupio frankovcima kao mađaron koji respektira Nagodbu a napustio ih je zbog njihova povezivanja s klerikalcima. Usp. *Agrarmer Tagblatt*, 22. X 1913.

ravao odstraniti nagodbeno uređenje. Ističući da su Madari uzrok svih subverzivnih struja, pa i trijalističke, prijestolonasljednik je još ljeti 1909. uvjeravao cara Wilhelma u potrebu oštre protumadžarske politike. Najbolje sredstvo za očuvanje Monarhije je likvidacija političkog utjecaja Mađara. »U protivnom postat ćemo s apodiktičnom sigurnošću slavenska carevina, a trijalizam, koji bi bio nesreća, bio bi gotova stvar!« — pisao je Franjo Ferdinand.⁹⁹ No taj stav, kao ni dualizam Broschova programa, nije smetao nadvojvodi da se ljeti 1911. složi s »trijalističkim« idejama kneza Friedricha Schwarzenberga koje će on iznijeti u austrijskoj delegaciji god. 1912.¹⁰⁰ Bez obzira na kolebljivost samog prijestolonasljednika, već i ovi podaci pokazuju da nada nekih hrvatskih pravaša u ostvarenje trijalizma nije imala nikakve osnove.

U međuvremenu se politički položaj u Hrvatskoj neprestano pogoršavao. Neposredno prije pada Tomašićeva režima, *Reichspost* je objavila članak pod naslovom »Zov Hrvatske u pomoć« napisan »s posebne strane«. List se žalio da u Austriji interes za Hrvatsku nije velik, premda su tamošnji događaji znatno važniji za Monarhiju od drugih političkih pitanja. Mnogi Hrvati polažu sve svoje nade u Beč, nastavlja pisac članka, ali se boje da se Beč neće usuditi da se založi za provođenje u život »želje njihova srca« da se otcijepi od Mađara. Očekujući eventualno i komesarijat, kršćansko-socijalni organ je opominjao: »U interesu Habsburške Monarhije ne bi se smjelo i ovaj put dopustiti da se zov Hrvata u pomoć ne sasluša.«¹⁰¹ U tom se članku prvi put osjeća dah panike koji u toku god. 1912. postaje popratna pojava gotovo svih članaka kršćansko-socijalnog organa o Hrvatskoj.

Reichspost je popratila ostavku bana Tomašića psovkama hvaleći, pri tom, Rauchov režim. No list je odmah konstatirao da je novi ban Slavko Cuvaj »prenapeo luk« raspustom Hrvatskog sabora, pa je, usprkos njegovim vezama s frankovcima u vrijeme Raucha, obilježio novi režim samo kao promjenu osoba ali ne i sustava pod isključivim utjecajem mađarske vlade.¹⁰²

Već u prvim danima Cuvajeva režima, prvi put su se sastali predstavnici ujedinjene Stranke prava. Pod dojmom laskanja i maglovitih trijalističkih obećanja velikoaustrijskih povjerenika, predstavili su se kao »trijalistički sabor«, u nadi da su učinili prvi korak prema provođenju u život tradicionalne težnje Stranke prava da pregovara s krunom o rješenju hrvatskog pitanja. Memorandum, koji je vjerojatno koncipirao dr Mate Drinković, potpisalo je 55 predstavnika svih pravaških grupa. Isticao je rascjepkanost hrvatskih zemalja i njihovu izvanrednu važnost za položaj Monarhije kao velike sile. Memorandum se pozivao na hrvatsku državopravnu tradiciju a slikao je prilike u Banovini, Dalmaciji, Istri te Bosni i Hercegovini u najcrnjim bojama. Osnovni mu je zahtjev bio da kralj, u skladu sa

⁹⁹ »Sonst werden wir mit apodiktischer Sicherheit ein slawisches Reich, und der Trijalismus, der ein Unglück wäre, ist fix und fertig!« R. Kiszling, n. dj. 149; *Dedijer*, n. dj. 193—4.

¹⁰⁰ L. Chlumecky, n. dj. 201; v. str. 41.

¹⁰¹ »Im Interesse der Habsburgermonarchie lasse man diesmal nicht wieder den Hilferuf der Kroaten verhallen.« Rp., 6. I 1912. (Der Hilferuf Kroatiens)

¹⁰² Rp., 20, 23, 28, 31. I; 1. II 1912.

svojim reskriptom od 20. veljače 1861, sazove predstavnike hrvatskih zemalja (uključujući i Bosnu i Hercegovinu) u Zagreb na zajednički sabor, koji bi, u dogovoru s njime, utvrdio unutarnje uređenje i odnos Hrvatske prema Monarhiji.¹⁰³ Osnovni zahtjev memoranduma bio je neprihvatljiv za prijestolonasljednikov krug. Težnja da zastupnici Hrvatskog sabora, kao predstavnici suverenog hrvatskog naroda, ravnopravno pregovaraju s kraljem protivila se interpretaciji toga kruga prema kojoj vladar izlazi u susret »opravdanim željama« svojih hrvatskih podanika u granicama koje određuju isključivo interesi dinastije i jedinstvene velike sile Velike Austrije. S toga stanovišta on je, razumije se, morao odbiti isticanje posebne državnosti jedinice u koju bi se okupile hrvatske zemlje i Bosna Hercegovina. Memorandum je jasno pokazao da se svepravaška organizacija ne kreće velikoaustrijskim putem. Suprotnost između trijalističke i velikoaustrijske koncepcije pokazala se u pravom svjetlu. Odgovor velikoaustrijskih krugova prvoj službenoj trijalističkoj izjavi pravaškog bloka objavljen je već nekoliko dana nakon »trijalističkog sabora« u *Reichspostu* u članku grofa Ludwiga Crennevillea i u austrijskoj delegaciji na usta kneza Schwarzenberga u svibnju 1912.

Grof Crenneville, koji je pripadao najbližoj okolini Franje Ferdinanda, već je u aneksionom razdoblju istupao protiv dualizma, oslanjajući se na Popovicijevu velikoaustrijsku koncepciju. Smatrao je da dualizam smeta ne samo ekonomskim potrebama Monarhije nego i ravnopravnosti pojedinih njenih dijelova, koja se može provesti u život samo u jedinstvenoj saveznoj državi. Prema Crennevilleu, neravnopravni odnos Hrvata prema Mađarima potiče rast velikosrpske ideje a time povećava ratnu opasnost. Pomišljao je na to da Austro-Ugarska okupira Srbiju i Crnu Goru u slučaju raspada Turske. U okviru više, jedinstvene organizacije cijele Monarhije predlagao je administrativno povezivanje Hrvatske i Dalmacije. Između tri moguća rješenja položaja Bosne i Hercegovine: — da ne postanu cislajtanska krunovina, da uđu u okvir Ugarske s položajem što ga ima Hrvatska ili da se organski povežu s Hrvatskom s time da biraju vlastite predstavnike u delegacije — Crenneville se zalagao za ovo treće rješenje. Drugim riječima, predlagao je posebnu administrativnu jedinicu, sastavljenu od Dalmacije, Banske Hrvatske i Bosne i Hercegovine u okviru jedinstvene savezne države Velike Austrije, a nipošto treću jugoslavensku državnu jedinicu.¹⁰⁴ S tog stajališta on je u *Reichspostu* odgovorio na pravaški trijalistički memorandum god. 1912. Ističući oprezno da je trijalizam u svakom slučaju manje zlo od dualizma i da bi ga, u interesu Monarhije, trebalo »ipak« pozdraviti a ne zabaciti, on je najavio svoju rezervu prema hrvatskim zahtjevima. »Mi Austrijanci, u starom smislu te riječi, postali smo, na temelju iskustava s Mađarskom, vrlo sumnjičavi protiv državnopravnog izraza koji se pojavljuje i u hrvatskoj promemoriji, naime protiv suverene državne samostalnosti

¹⁰³ *Hrvatska* 3. II 1912. Rp., 3. II 1912. (Die kroatische Denkschrift an den Kaiser)

¹⁰⁴ Rp., 1. I 1909. (*L. Crenneville*, Nach der Annexion); *Isti*, Gross Oesterreich? Betrachtungen über die staatliche Zukunft und über die Möglichkeiten nationaler Versöhnung, Wien 1908; *Isti*, Oesterreich-Ungarns Wirtschaftspolitik, Balkanpolitik und Staatsverfassung, Wien, 1910; *Isti*, Der Mangel eines Reichsgedankens in der österreichisch-ungarischen Monarchie, Oesterreichische Rundschau, XXII, 1910, 83—91.

i nezavisnosti od svake druge sile'.¹⁰⁵ Prema Crennevilleu, mađarska je oligarhija dala tom pojmu značenje koje negira Pragmatičku sankciju i koje interpretira Nagodbu u separatističkom duhu. Došlo se zapravo tako daleko da se samo teritorijalni integritet Monarhije smatra nesumnjivim zajedničkim interesom. On se boji trostruko partikularističke vanjske politike u trijalizmu, a, štaviše, i opasnosti po jedinstvenu armiju. Crenneville dopušta nezavisnost grupe hrvatskih zemalja (on, razumije se, ne upotrebljava izraz državna jedinica nego kaže »die kroatische Ländergruppe«) od ostalih dvaju dijelova, pa i od carstva (Gesamtreich) u onim poslovima koji nisu bitni za cjelovitu Monarhiju i njenu vanjsku politiku. Geografski položaj hrvatskih zemalja čini iz njih prometno-privrednu jedinicu nižeg stupnja u okviru više prometno-privredne jedinice Monarhije. Crenneville vjeruje u požrtvovnost i odanost Hrvata, istaknutu u memorandumu, ali upozorava na pretjerani strah od germanizacije i centralizacije koji je Hrvate doveo god. 1790. i 1861. tamo kamo nisu željeli — ravno pod mađarsku premoć. »U politici, kao u ljudskom životu uopće, ne postoji ideal koji bi se mogao postići, pa, prema tome, ni apsolutna sloboda u trijalizmu. Postoje samo veća ili manja zla, a zreli je državnik onaj koji ta posljednja sigurno prepoznaje i svjesno ispravno bira. Sudbina je neuravnoteženog političara da, slijedeći ideal, pada u veće zlo.«¹⁰⁶ Crenneville je, prema tome, otvoreno poručio Hrvatima da se odreknu pomisli o ostvarenju hrvatske državnosti u okviru Monarhije. U istom se smislu izjasnio i drugi velikoaustrijski aristokrat, knez Schwarzenberg, u austrijskoj delegaciji. Smatrao je, doduše, da bi trajno ustrojstvo cjelokupne Monarhije bilo moguće samo u trijalizmu »... ali ne u trijalizmu koji bi imao značenje umnoženog dualizma, nego u trijalizmu koji zamišljam kao kompromis federalizma i centralizma...«. Tako je i Popovici zamišljao svoju Veliku Austriju. No i to je rješenje, prema knezu Schwarzenbergu, bilo »pitanje budućnosti«. Stoga je pozivao Južne Slavene da stvar ne požuruju i da se ne daju zavesti radikalizmom jer čas za rješavanje jugoslavenskog pitanja nije povoljan. On je želio izbjeći da se ono rješava u momentu slabosti, kao što je to, na žalost, bio slučaj pri uvođenju dualizma.¹⁰⁷

¹⁰⁵ »Wir Oesterreicher im alten Sinne dieses Wortes sind durch die Erfahrungen, die wir mit Ungarn gemacht haben, gegen eine staatsrechtliche Vokabel sehr misstrauisch, die auch im kroatischen Promemoria vorkommt, nämlich gegen die, souveräne staatliche Selbstständigkeit und Unabhängigkeit von jeder anderen Macht«.

¹⁰⁶ »In der Politik, wie überhaupt im menschlichen Leben, gibt es kein erreichbares Ideal, also auch nicht die absolute Freiheit im Trialismus, sondern nur grössere und kleinere Uebel; die letzten sicher zu erkennen und bewusst recht zu wählen, zeigt den gereiften Staatsmann; in Verfolgung des Ideals in das grössere Uebel zu verfallen, ist das Schicksal des unausgeglichenen Politikers.« Rp., 7. II 1912. (Trialistische Bestrebungen)

¹⁰⁷ »... aber nicht eines Trialismus 'der eine Vervielfältigung des Dualismus bedeuten würde, sondern eines Trialismus', den ich mir als Kompromiss zwischen Föderalismus und Zentralismus vorstelle...«. Stenographische Sitzungsprotokolle der Delegation des Reichsrates, 46. Session, Wien 1911/12, Wien 1912, 155. — Treba napomenuti da je Stjepan Zagorac, član stranke Mile Starčevića, pokušao doći u vezu s »intimusom« Franje Ferdinanda — knezom Schwarzenbergom. Hrio je da Masaryk posreduje njegov susret sa Schwarzenbergom pa je u tu svrhu pisao Supilu. Čini se da je Schwarzenberg bio nezadovoljan reakcijom hrvatskih političara na svoj govor pa do sastanka nije došlo. S. Zagorac, Političke uspomene u vezi s Franom Supilom, *Novi list*, 7. IV 1928. Supilova pisma Zagorcu preštampana su u: Korespondenciji Frana Supila iz perioda 1891—1914, *Arhivski vjesnik* VI, Zagreb 1963, 214—215.

Očigledno prijestolonasljednikovu krugu nije bilo lako. Nemoguće je bilo prihvatiti hrvatsko državno pravo jer se ono protivilo pretvaranju Monarhije u jedinstvenu državu s elementima federalizma kao što je bila smišljena Velika Austrija. S druge se strane odbacivanjem hrvatskoga državnog prava povećala opasnost rasta težnje da se hrvatsko pitanje riješi van okvira Monarhije. A ta je želja ionako latentno postojala u tradiciji Starčevićeve ideologije.

Vidjeli smo da su franko-klerikalci potpuno prihvaćali velikoaustrijski stav i da su bili spremni »odgoditi« državopravni program. No kod ostalih članova pravaškog vodstva to nije bio slučaj. Zanimljivo je da su se nakon spomenutih reakcija na trijalistički zahtjev javila u *Reichspostu* dva pripadnika grupe Mile Starčevića. Dr Ivan Ružić osudio je Hrvatsko-ugarsku nagodbu koja pretvara Hrvatsku u pokrajinu ugarske krune i tvrdio je da je državopravni odnos Hrvatske i Ugarske isti kao i odnos Austrije i Ugarske. Izjavio je da ne može biti sporazuma, dok se u Hrvatskoj gleda samo ugarska pokrajina.¹⁰⁸ Ružić je, prema tome, zastupao upravo onaj stav što ga je Schwarzenberg odbacio kao ponavljanje zla dualizma. Drugi pripadnik Starčevićeva kruga, Cherubin Šegvić, predlagao je da ujedinjene hrvatske zemlje budu ravnopravno zastupane u jedinstvenom zakonodavnom tijelu koje bi se bavilo zajedničkim poslovima Monarhije (vojskom, carinama, vanjskim poslovima, državljanstvom i zajedničkim izdacima), dok bi ostali poslovi pripadali djelokrugu autonomnih zakonodavnih organa. Tvrdio je da bi takvo rješenje odgovaralo želji kneza Schwarzenberga za mješavinom centralizma i federalizma. Očigledno se trudio izazvati dojam da između trijalizma i velikoaustrijskog shvaćanja ne postoji jaz.¹⁰⁹

4. Neuspjeh velikoaustrijske politike u hrvatskim zemljama (1912—1914)

U međuvremenu je ministar predsjednik Khuen-Héderváry odlučio uvesti komesarijat u Hrvatskoj. Pri tome je, uz ostalo, važnu ulogu imao »trijalistički sabor« i sporazum sjedinjene Stranke prava s Hrvatsko-srpskom koalicijom protiv režima. Velikoaustrijski krugovi nisu se suprotstavili toj suradnji. Oni su morali ploviti između Scile jugoslavenske ideje i Haribde mađarske premoći. Khuenova vlada, s kojom prijestolonasljednikov krug nije mogao surađivati iako je pomagao njen dolazak na vlast, bila je u teškoj krizi, pa je u tom času bila snažna opozicija u Hrvatskoj protiv Khuenove vlade u velikoaustrijskom interesu. U interpretaciji dopisnika *Reichsposta* iz pravaških redova, Koalicija tim sporazumom napušta svoj nagodbeni program i zajedno sa Strankom prava pridonosi pokretu »Dalje od Mađarske« koji ima veliko značenje za cijelu Monarhiju. Hrvatsko se pitanje nalazi prema tome u akutnom stadiju.¹¹⁰ Sporazum

¹⁰⁸ Rp., 23. V 1912. (Ungarn und Kroatien)

¹⁰⁹ Rp., 12. VI 1912. (Die Anomalien der ungarischen Krise)

¹¹⁰ Rp., 6. II 1912. (Die neue Gewalt Herrschaft in Kroatien) *Reichspost* je, štaviše, objavila izvještaj svog dopisnika koji je osuđivao brojne zapljene organa Napredne stranke *Pokreta*, dotad najvećeg protivnika pravaša. Rp., 10. II 1912.

Stranke prava i Koalicije da neće birati delegate u ugarski parlament dok se ne postigne sanacija kršenja Nagodbe i da poslije isteka Hrvatsko-ugarske financijske nagodbe 1913. neće zaključiti novu financijsku nagodbu — *Reichspost* je komentirala kao da Koalicija odobrava pravaški trijalistički program i objavljuje rat dualizmu.¹¹¹ Stavovi *Reichsposta* prema tom sporazumu potjecali su svakako iz starčevićanskih a ne iz frankovačkih redova.

Reichspost je već loše dočekala Cuvaja kao bana, a žestoko se oborila na komesarijat. Pri uvođenju komesarijata, kao i u toku cijela njegova trajanja god. 1912—1913, list je jasno izražavao shvaćanje koje su velikoaustrijski krugovi zastupali od samog početka svoje djelatnosti. Oni su željeli apsolutizam u Hrvatskoj pod vlašću carskog generala koji bi, uz ostalo, imao zadatak da usmjerava hrvatske političke stranke u interesu prijestolonasljednika. Zato su se protivili komesaru, eksponentu mađarske vlade, kao što je to bio Cuvaj. *Reichspost* je odobravalu Rambergov komesarijat god. 1883, a pozdravila bi ga da je bio uveden i u jeku aneksione krize. Na početku god. 1912. list za nj nije vidio razloga.¹¹² Međutim, u toku god. 1912. uredništvo je promijenilo svoje mišljenje i zauzelo stav da mađarskog komesara treba zamijeniti carskim generalom. Dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću htjeli su inscenirati opstrukciju da bi primorali nadležne austrijske faktore da se založe za ukidanje komesarijata. Dr Šusteršič spriječio je tu namjeru. Usred velike bitke za novi vojni zakon, koji je trebao omogućiti sistematski porast naoružanja bez kontrole zakonodavnih tijela, opstrukcija jugoslavenskih zastupnika bila bi dinastiji vrlo neugodna. Austrijska se vlada ipak odlučila na to da pokaže solidarnost s potlačenom Hrvatskom, što ni u kom slučaju nije mogla uraditi bez vladareva odobrenja, u želji da zaplaši mađarsku vladu i javnost u vezi s borbom za vojnu reformu. U dogovoru s austrijskom vladom Šusteršič je interpelirao austrijskog ministra predsjednika dra Karla Stürgkha o stanju u Hrvatskoj. Ministar je dao izjavu dotad nečuvenu za predstavnika dualizma. Obćao je da će se u okviru svojih kompetencija založiti za uvođenje ustava u Hrvatskoj, budući da je sadašnje stanje opasno po unutarnju i vanjsku politiku cijele Monarhije. Nakon što je mađarski ministar predsjednik György Lukács protestirao protiv miješanja jedne »strane države« u ugarske poslove, sve je ostalo po starom.¹¹³

¹¹¹ Rp., 18. III, 20. IV 1912. Taj je sporazum na isti način interpretirala i mađarska vlada, pa je, između ostalog, i zato stvorila odluku o uvođenju komesarijata. Na samom sastanku mađarskog ministarskog savjeta, na kojem je zaključen komesarijat, o tome nije bilo govora. Značajna je, međutim, izjava ministra financija, kasnijeg ministra predsjednika, György Lukácsa da je stanje u Hrvatskoj i posljedica djelatnosti »vanjskih faktora« koji žele slom dualizma. Mislio je, dakako, na velikoaustrijske krugove. Cuvajev komesarijat imao je i zadatak da onemogući velikoaustrijski utjecaj u Hrvatskoj, pa je, zbog toga, razumljivo da je velikoaustrijska grupa žestoko kritizirala Cuvaja. HHSA KA Ungarische Ministerratsprotokolle 30. III 1912.

¹¹² Rp., 4. IV 1912.

¹¹³ U Kabinetskoj kancelariji nalazi se skica Stürgkhova odgovora. HHSA KA Directionsacten; I sjednica austrijske delegacije u proljeće 1912. bila je sva u znaku komesarijata i problema trijalizma. Jugoslavenski poslanici su, naime, osporavali legalnost ugarskoj delegaciji jer u njoj nije bilo predstavnika Hrvatske.

Reichspost se razumije se, izjasnila protiv opstrukcije jugoslavenskih zastupnika u Carevinskom vijeću. Pisala je da će se diktatura u Hrvatskoj ipak morati još neko vrijeme održati, a tako dugo Hrvati ne mogu zaustaviti rad Carevinskog vijeća.¹¹⁴ Događaji u vezi sa Stürgkhovom izjavom ponovo su jasno pokazali da se Hrvati mogu nadati od Beča samo obećanjima. Zato su u okviru svepravaške organizacije te činjenice djelovale na jačanje starčevićanske struje na štetu franko-klerikalne.

Novi udarac velikoaustrijskom utjecaju u Hrvatskoj dao je Mladohrvat, Luka Jukić, pucajući na komesara Cuvaja. U uvodniku *Reichsposta*, komentaru atentata, provlači se ton očaja zbog tog čina. Čini se da je prijestolonasljednikov krug smatrao neposredno prije atentata da je komesarijat pred padom. List je strahovao da će atentat učvrstiti položaj komesara ili u najmanju ruku odgoditi odstranjenje Cuvaja.¹¹⁵ Kršćansko-socijalni organ nije prihvatio tvrdnje Cuvajeva režima da iza omladine stoji ozbiljna politička zavjera usmjeravana iz Beograda, premda nije negirao određeni utjecaj iz Srbije.¹¹⁶ List je pisao da je Beograd postao Meka mnogih Hrvata i da među omladinom još od god. 1910. raste uvjerenje da je bolja veza sa slobodnom Srbijom nego s imperijalističkom Mađarskom.¹¹⁷ Uz to je konstatirao da je neprijateljstvo Hrvata i Srba zamrlo pred zajedničkim otporom protiv Mađara. Nastavak komesarijata samo bi bila voda na mlin Srbije. Stoga je *Reichspost* na početku zahtijevala povratak na ustavno stanje, dok se kasnije izjašnjavala za vojnu diktaturu.

Reichspost je, dakle, pisala da je Cuvaj iz krvave indijanske romantike i žalosne zablude mladih usijanih glava konstruirao zavjeru opasnu po državu i izrazila bojazan da će cijela Hrvatska morati ispaštati zbog Jukića.¹¹⁸ List se bojao da je Cuvajevo pašovanje kadro revolucionirati cijeli jedan narod na granici carevine.¹¹⁹

Ugledni član Kršćansko-socijalne stranke, dr Heinrich Mataja, žalio se da su Mađari svojim nasiljima omrazili austrijske Nijemce i kod nemađarskih naroda. Austrija je u njihovim očima sukrivac Mađara. On je bio uvjeren da je u Hrvata, u svim hrvatskim zemljama, uzdržana vjera u carevinu. Za volju svojih neprijatelja Mađara, austrijski Nijemci pretva-

¹¹⁴ Rp., 20. IV 1912.

¹¹⁵ Rp., 9. VI 1912. (Attentat auf den Komissär in Kroatien)

¹¹⁶ U vezi sa stavom kršćanskosocijalnog organa prema Jukićevu atentatu, zanimljivo je usporediti njegovu ocjenu Žerajićeva atentata na bosansko-hercegovačkog poglavara Varešanina. U času samog atentata *Reichspost* je prihvatila službeno mišljenje da se ne radi o političkom atentatu nego o djelu ludaka, Rp., 16. VI 1910. Takav je stav bio potreban da se ne bi pomutio naglašeni optimizam na početku djelatnosti Bosansko-hercegovačkog sabora. No već godinu dana kasnije, list je nagovijestio da to nije bilo djelo fanatika nego srpska akcija protiv pobornika velikohrvatske ideje Varešanina, Rp., 10. V 1911. Chlumecy piše pod dojmom sarajevskog atentata, kad tvrdi da je Žerajićev čin insceniran u Beogradu, *L. Chlumecy*, n. dj. 187.

¹¹⁷ Rp., 13. VI 1912. (Nach dem Agramer Attentat) Valja napomenuti da je kršćansko-socijalni organ bio dobro informiran da se među kompromitiranim studentima nalaze i takvi za koje se smatralo da su »crno-žuti«. Radi se o mladohrvatskoj omladini, Rp., 14. VI 1912.

¹¹⁸ Rp., 15. 21. VI 1912.

¹¹⁹ Rp., 23. VII 1912. List nije odobravao smrtnu osudu Jukiću ni visoke osude ostalim omladincima, Rp., 13. VIII 1912.

raju simpatije i vjernost Hrvata u neprijateljstvo. Kao i drugi kršćanski socijali, Mataja je upozorio da su Hrvati glavna potpora Monarhije na Slavenskom Jugu. Jedino s njima mogu se pridobiti i Srbi. Umjesto toga, Hrvati se komesarijatom tjeraju da zauzmu prosrpski stav. Već stoljećima nije bilo takvog zbliženja među neprijateljskim bratskim narodima kao u ovom času, tvrdio je Mataja. Balkan je, u njegovoj interpretaciji, prirodna smočnica Monarhije i njeno tržište. No takvom unutarnjom politikom ne može porasti njen utjecaj na Balkanu niti se može provesti u život Luegerova težnja da se postigne potpora Hrvata i Rumunja vanjskoj politici Monarhije na Balkanu.¹²⁰

Reichspost se, prema tome, mnogo trudila da odlučne faktore Monarhije upozori da Cuvaj jača centrifugalne snage na Slavenskom Jugu. »U Beču jedva da netko ima predodžbu o ovdašnjem raspoloženju (u Zagrebu M. G.). Iskreni patrioti su ogorčeni, neutješni i bez nade, a oni, koji u svakoj prilici siu nemir i mržnju, imaju nadmoć. Ako Cuvajeva vlast potraje, može nastati nenadoknadiva šteta za cijelu Monarhiju (p. *Reichspost*). Neka se poslušaju opomene prije nego što bude prekasno.«¹²¹

Dah panike, koji se osjeća u člancima *Reichsposta* o Hrvatskoj još od Cuvajeva dolaska, nesumnjivo se pojačao nakon Jukićeva čina. Stoga ne začuđuje što *Reichspost* nije više željela ukidanje komesarijata, što je smatrala da komesarijat sam po sebi nije zlo, nego samo način njegova provođenja, i što, zbog toga, nije zahtijevala prestanak neustavnog stanja nego vojnu diktaturu. Velikoaustrijski krugovi su smatrali da bi najbolje rješenje bila vojna diktatura komandanta 13. zagrebačkog korpusa.¹²²

Još od stvaranja svepravaške organizacije god. 1911. na dnevnom je redu bilo pitanje njena povezivanja sa Vseslovenskom ljudskom strankom. Provođenju u život te tendencije smetalo je postojanje triju struja s različitim koncepcijama unutar pravaštva, čiji su se stavovi još više zaoštrili u jesen god. 1912, u očekivanju da izbije balkanski rat i u vezi s hrvatsko-slovenskom konferencijom u Ljubljani na kojoj se trebala konstituirati zajednička organizacija. Franko-klerikalci i slovenski klerikalci željeli su istaknuti dužnost Hrvata i Slovenaca prema Monarhiji i bezuvjetnost rješenja nacionalnog pitanja u njenu okviru. To je u času izbijanja balkanskog rata značilo izjaviti spremnost da se bezuvjetno podupre službena politika Monarhije protiv balkanskih saveznika, bez obzira na stanje u

¹²⁰ Rp., 16. VI 1912. (Ungarn und Kroatien)

¹²¹ »Man macht sich in Wien kaum eine Vorstellung von der Stimmung, die hier herrscht. Die ehrlichen Patrioten sind verbittert, trostlos und hoffnungslos, und diejenigen, die bei jeder Gelegenheit Unruhe und Hass säen, haben die Oberhand. Wenn die Cuvajsche Herrschaft fort dauert, kann unersetzbarer Schaden für die ganze Monarchie entstehen. (p. *Reichspost*) Man möge die Warnungen hören, ehe es zu spät ist.« Rp., 14. VI 1912. (Neue Verhaftungen in Agram)

¹²² Rp., 22. VI 1912. (Das Kommissariat Cuvaj) Kandidat za komesara bio je tada general Lazar Borojević. Prije početka balkanskog rata još je bilo moguće da se za komesara predvidi Srbin ili Hrvat. No kasnije to više nije dolazilo u obzir, v. str. 47–9. Ne začuđuje da je Cuvaj zabranio *Reichspost* u Hrvatskoj zbog njene oštre propagande protiv njega, Rp., 23. VII 1912.

jugoslavenskim zemljama Monarhije.¹²³ Druga, starčevićanska, struja na čelu s Milom Starčevićem i don Ivom Prodanom, koja je imala većinu u vrhovnoj upravi ujedinjene Stranke prava, željela je takvu izjavu koja bi prešutjela pitanje rješenja nacionalnog problema u »okviru« Monarhije, a istakla bi pritisak protunarodnih sustava, posebno u Banskoj Hrvatskoj, i izrazila simpatije za »potlačene« narode, tj. balkanske saveznike.¹²⁴ Treća struja, koju je zastupao šibenski pravaš dr Mate Drinković, član vrhovne uprave Stranke prava, htjela je naglasiti solidarnost sa Srbijom, Crnom Gorom i Bugarskom i otpor politici vladajućih faktora u jugoslavenskim zemljama Monarhije.¹²⁵ Dr Šusteršič je odlučno odbio želju starčevićanaca da preformuliraju rezoluciju koju su predložili slovenski klerikalci za konstituirajući sastanak hrvatsko-slovenskog egzekutivnog odbora zajedničke organizacije. Svečana sjednica zajedničke hrvatsko-slovenske organizacije održana je 20. listopada 1912. u Ljubljani i na njoj je odobrena rezolucija kojom slovenski klerikalci prihvaćaju program Stranke prava od god. 1894. Rezolucija je isticala važnost hrvatskih i slovenskih pokrajina za položaj Monarhije kao velike sile, dužnost Hrvata i Slovenaca prema Monarhiji i zahtjev da se Monarhija također sjeti svojih dužnosti prema Hrvatima i Slovencima. Naglašavala je pravo i slobodni razvoj jedinstvenog hrvatsko-slovenskog naroda u »okviru« Monarhije.¹²⁶

Predstavnici svepravaške organizacije primili su, doduše, većinom glasova slovensku rezoluciju, koju su protivnici nazvali »bečkom« da bi istakli njen »služnički« značaj. No očigledno su namjeravali da preko nje prijeđu šutnjom. Glavni organi Stranke prava *Hrvatska*, koja je bila uređivana u starčevićanskom duhu, i Prodanova *Hrvatska kruna* jedva su spomenule sam sastanak, dok je Drinkovićeve *Hrvatska rieč* objavila javnosti razmimoilaženje između vrhovne uprave i slovenskih klerikalaca.

Oduševljenje za ratne uspjehe balkanskih saveznika koje se sve više širilo, ne samo među pravašima nego i među slovenskim klerikalcima, onemogućilo je Šusteršiču da usmjerava politiku ujedinjene Stranke prava kao hrvatsko-slovenske organizacije. Kršćansko-socijalni organ je pisao da Šusteršič nije samo vođa Slovenaca nego i nove hrvatsko-slovenske zajednice, prelazeći tako preko vodeće uloge Mile Starčevića, koja je

¹²³ Prema interpretaciji dra Mate Drinkovića, Krek, Šusteršič i Korošec insistirali su na prethodnim dogovorima da »okvir« uđe u rezoluciju konstituirajuće sjednice i da se ne naglasi solidarnost sa Srbijom. *Hrvatska rieč*, 2. XII 1913. (Obračun). Nasuprot tome Peršić se sjeća da je Šusteršič prihvaćao pravaški program od god. 1894. u frankovačkom duhu »s okvirom«, dok ga je Krek primio u originalnom starčevićanskom duhu »i bez okvira«. Ne znam je li i sam Peršić bio u to tako siguran jer je dio tog teksta svojih memoara precrtao. Arhiv Peršić, sv. 26 b.

¹²⁴ Tekst te rezolucije, koju je prihvatio plenum hrvatskih pravaških zastupnika prije zajedničke konferencije sa slovenskim klerikalcima, a koji je, dakako trebao ostati u tajnosti, objavila je *Hrvatska rieč*, 23. X 1912.

¹²⁵ Usporedi Drinkovićevu interpretaciju Ljubljanske konferencije i Šusteršičeve uloge u Dalmaciji u seriji članaka pod naslovom »Obračun«, koji su pisani nakon njegova razlaza s vrhovnom upravom Stranke prava, u *Hrvatskoj rieči*. Vidi posebno *Hrvatsku rieč*, 2, 6, 12. XII 1913.

¹²⁶ Tekst rezolucije objavila je *Reichspost*, 22. X 1912. O Ljubljanskoj konferenciji vidi i *Dušan Biber*, Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistici med balkanskimi vojnama v letih 1912—1913, Istorija XX veka — Zbornik radova, I, 1959, 300.

formalno trebala biti ravnopravna Šusteršičevoj.¹²⁷ Taj je stav samo odraz želja velikoaustrijskih krugova a ne i stvarnog stanja. O činjenici da su velikoaustrijski krugovi namjeravali kontrolirati hrvatsku politiku s pomoću hrvatsko-slovenske organizacije, pod vodstvom Šusteršiča, govori i memorandum Franje Ferdinanda koji je nastao neposredno nakon ljubljanskog sastanka u studenom 1912.

Već sam istakla da je prijestolonasljednikov krug neprestano priželjkivao diktaturu carskog generala u Banovini, ali i u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Ta se težnja još pojačala u kritično doba god. 1912, nakon Jukićeva atentata, a posebno na početku balkanskog rata. Šef prijestolonasljednikove vojne kancelarije, pukovnik Karl Bardolff, izrazio je u jesen 1912, u pismu Chlumeckom, svoju pretpostavku da je mržnja Hrvata manje uperena protiv komesarijata kao takvog, a više protiv Cuvajeva ličnosti i da im neki novi general Ramberg ne bi bio nepoželjan.¹²⁸ Bardolff je, čini se, želio da nadvojvoda pokuša odstraniti Cuvaja. Mjesec dana kasnije, Chlumecky je pisao Bardolffu da su mu dva člana Stranke prava izjavila da se jedva može računati s požrtvovanjem i patriotizmom hrvatskog stanovništva, štaviše, ono bi moglo pokazati neprijateljstvo i prema vojsci. Oni su uvjerali Chlumeckog da ne žele drugo do generala umjesto Cuvaja. Tvrđili su da bi to stanovništvo pozdravilo. Taj general ne bi smio biti pravoslavne vjere a ne bi bilo potrebno da bude Jugoslaven. Oni bi pozdravili i Nijemca.¹²⁹ Tu je informaciju generalizirao pukovnik Bardolff u memorandumu prijestolonasljednika caru kao uvjerenje hrvatskih stranaka. Jasno je, međutim, da su takvo mišljenje zastupali samo franko-klerikalci jer oni bez vojne diktature nisu uopće mogli pomišljati na to da dođu na vlast.

Činjenica je da su svi mjerodavni faktori bili složni u želji da se vanredno stanje i dalje održi. No austrijski su ministri htjeli odstraniti Cuvaja. Na sjednici zajedničkog ministarskog vijeća, u rujnu 1912, austrijski ministar predsjednik Stürgkh pokušao je utjecati na to da se makne Cuvaj prije sastanka delegacija jer se bojava debate o jugoslavenskom pitanju. Tvrđio je da je Cuvajev režim kriv za uzbuđenje Južnih Slavena koje neprestano raste. Mađarski ministar predsjednik Lukács odgovorio mu je da bi se u ugarskoj delegaciji oduzela riječ onom govorniku koji bi se usudio miješati u poslove drugog, austrijskog dijela Monarhije. No ministar za Bosnu i Hercegovinu, dr Leo Bilinsky, upozorio ga je na to da Jugoslaveni ne žele voditi računa o dualističkom državnom stanju. Lukács je odbio sva nagovaranja i energično je izjavio da Cuvaj ostaje. Ponovio je argument Khuenove vlade da se većina »zagrebačkog«

¹²⁷ Rp., 7. XI 1912. O stavu slovenskih klerikalaca i Šusteršiča prema balkanskom ratu i jugoslavenskom pitanju u Monarhiji vidi *Biber* n. dj. 288, 299–304. I *Reichspost* je objavila jedan Šusteršičev dopis uredništvu klerikalnog organa *Slovenec* u kojem on zapravo reagira na oduševljenje klerikalnog organa za balkanske saveznike i ističe da novom jugoslavenskom carstvu treba suprotstaviti moralno jednako snažni faktor unutar Monarhije, tj. zadovoljenje Jugoslavena u Monarhiji, Rp., 12. XI 1912. (Landeshauptmann Dr. Šusteršič über die südslawische Frage)

¹²⁸ *L. Chlumecky*, n. dj., 186, Bardolff Chlumeckom, Wien, 12. IX 1912. I *Reichspost* je jasno pisala da uzrok otporu protiv komesarijata nije apsolutizam nego Cuvajeva samovolja i njegove »prljave« afere, Rp., 13. XI 1912.

¹²⁹ *L. Chlumecky*, n. dj., 185, Chlumecky Bardolffu, Wien, 17. X 1912.

sabora htjela odijeliti od Mađara i da je bila elementarna dužnost vlade da to spriječi. Prema tome, komesarijat ostaje sve do časa kad bude moguća većina prijateljska Mađarima! Nagovaranjima ministara Stürgkha i Bilinskoga pridružio se i ministar vanjskih poslova Leopold Berchtold koji je i sa svog stanovišta isticao da komesarijat potiče Jugoslavene Monarhije da traže nadu i budućnost u Kraljevini Srbiji i izrazio je svoje strahovanje za slučaj da se ništa ne promijeni. Stürgkh je, štaviše, govorio o diktaturi generala, kao što je bio Ramberg, a Bilinski je spominjao kao kandidata generala Oskara Potioreka. Razumije se da bi vojna diktatura bila najgore što bi mađarska oligarhija mogla dočekati jer bi se general lako mogao okrenuti i protiv nje same. Zato je Lukács odbio svaku pomisao na takav preokret.¹³⁰ Ta debata lijepo pokazuje da su velikoaustrijski krugovi i austrijski dualistički ministri lako nalazili zajednički jezik u hrvatskom pitanju. Tako, razumije se, nije moglo biti kad je bila riječ o Mađarima.

Uzaludni pokušaji austrijskih ministara uoči balkanskog rata da maknu Cuvaja i dovedu generala na njegovo mjesto morali su utjecati na prijestolonasljednika da se nakon izbivanja rata odlučno obrati vladaru u pitanju komesarijata. Na početku studenog vodili su se razgovori između »Belvedere« i carske kabinetske kancelarije u kojima se možda raspravljalo o cijelom kompleksu jugoslavenskog pitanja.¹³¹ U toj je prilici vladaru predan memorandum u kojem Franjo Ferdinand zahtijeva da se makne Cuvaj a za komesara postavi general Adolf Rhemen.¹³² Nadvojvoda se obratio caru kao armijski komandant s obrazloženjem da su Hrvatska i Slavonija, u slučaju rata na Balkanu, područja kretanja vojske. Isticao je nepovoljno raspoloženje koje vlada među svim Južnim Slavenima Monarhije zbog stanja u Hrvatskoj, a koje utječe i na duh vojnika. Upozoravao je na omraženost Cuvaja, na njegova nasilja i bezobzirni progon njegovih političkih protivnika, na potpuno gušenje tiska i političkih sloboda ali i na afere koje bacaju još veću sjenu na Cuvajev moralni lik. U interpretaciji lojalnih i patriotskih jugoslavenskih političara stupanj razdraženosti i ogorčenja stanovništva dosegao je razmjere koji vode do radikalizma, kaže nadvojvoda u svom memorandumu. »To raspoloženje nije upereno samo protiv državopravne unije s Ugarskom nego i protiv Austrije, čija se vlada optužuje zbog indolencije prema hrvatskim prilikama, protiv zajedničke vlade, koja je u očima Hrvata suodgovorna za njihovo tlačenje, i naposljetku — što je najteže od svega — na način koji se ne može krivo shvatiti, i protiv krune.«¹³³ Prijestolonasljednik

¹³⁰ HHSA KA Gemeinsame Ministerratsprotokolle, sjedn. 14. IX 1912. I na sjednici 16. X 1912. Berchtold je ponovo govorio o potrebi zadovoljenja »pravednih želja« Jugoslavena jer će u protivnom slučaju kod njih nadvladati centrifugalne sile. O Berchtoldu vidi: *Hugo Hanitsch*, Leopold Graf Berchtold, Grandseigneur und Staatsmann, 2 sv., Graz 1963.

¹³¹ *L. Cblumecsky*, n. dj., 192.

¹³² HHSA KA Directionsacten 1912/18, br. 39. O tom je memorandumu prvi pisao *Franz*, n. dj., 43. Mislim da ga je i objavio no nisam mogla pronaći gdje. Usp. i *Kiszling*, n. dj., 231.

¹³³ »Diese Stimmung richtet sich nicht allein gegen die staatsrechtliche Union mit Ungarn sondern auch gegen Oesterreich, dessen Regierung der Indolenz gegenüber den kroatischen Verhältnissen beschuldigt wird, gegen die gemeinsame Regierung, welche den Kroaten für ihre Bedrückung mitverantwortlich erscheint, und endlich — was wohl am schwerwiegendsten ist — in nicht zu verkennender Weise gegen die Krone.«

je uvjeravao vladara da tvrdnja mađarske vlade o miru u Hrvatskoj ne opravdava Cuvajev komesarijat jer se radi o miru groblja a ne o normalnom stanju. Franjo Ferdinand je ipak bio uvjeren da je masa hrvatskog naroda »još uvijek« vjerna caru i carevini. O tome svjedoči nedavno sjedinjenje Hrvata i »austrijskih Južnih Slavena« na temelju programa hrvatske Stranke prava pod vodstvom »vrlo lojalnog« dra Susteršića. Dokaz odanosti carevini prijestolonasljednik je vidio i u uviđavnosti hrvatskih i slovenskih stranaka za to što se ne može odmah uvesti ustavno stanje. Bio je uvjeren da bi se one zadovoljile promjenom ličnosti kraljevskog komesara. Otpor komesaru u Hrvatskoj, prema nadvojvodi, nije značio suprotstavljanje kraljevu predstavniku (što je tvrdila mađarska vlada) nego oruđu mađarske vlade koja je, prema hrvatskim shvaćanjima, uvijek sklona da umanjí pismeno zajamčena prava zemlje. Nadvojvoda je zato zahtijevao od cara da se promijeni ličnost komesara. »Ako uskoro ne dođe do te, od Hrvata tako vruće željene promjene, ne mogu sagledati na koji će stupanj neraspoloženja — da ne kažem mržnje — protiv svih vlastodržaca biti natjeran hrvatski narod, koji se i u najtežim prilikama uvijek pokazao vjeran caru i carevini.«¹³⁴ Franjo Ferdinand je bio uvjeren da bi se, u slučaju povećanja moći Srbije i Crne Gore, iz sadašnjeg stanja u Hrvatskoj mogla roditi jugoslavenska iredenta koju bi bilo vrlo teško ugušiti. A u slučaju rata bilo bi krajnje nepoželjno kad se Hrvati ne bi tukli pod habsburškom zastavom s dotadašnjim oduševljenjem. Nadvojvoda je insistirao na tome »da bi upravo onaj narod, koji je najbliži ognjištu sadašnjih balkanskih nemira, morao radosno i s pouzdanjem gledati u budućnost a ne — po njegovu shvaćanju posve obespravljen — stajati pasivno po strani.«¹³⁵ Franjo Ferdinand je želio uvjeriti cara da otpuštanje Cuvaja ne bi izazvalo neprilika u Mađarskoj, dok bi u Austriji odjeknulo kao olakšanje i popravilo bi parlamentarni položaj austrijske vlade. Za Cuvajeva nasljednika prijestolonasljednik je predlagao novog komandanta 13. zagrebačkog korpusa, generala Rhemena, ističući njegovo poznavanje hrvatskih prilika, jezika i njegov neutralni politički stav. Nadvojvodin prijedlog doživio je sudbinu svih drugih njegovih pokušaja da utječe na careve odluke. Vladar je doduše poslao Cuvaja »na dopust« pri čemu je, uz položaj stvoren balkanskim ratom, svakako imao određenu ulogu i spomenuti memorandum. Međutim, umjesto carskog generala, koji bi izazvao otpor cijele mađarske javnosti, on je nakon prijelaznog perioda postavio za komesara Ivana Skerleca, s kojim je mađarski ministar predsjednik István Tisza uveo potkraj god. 1913. ustavno uređenje u Hrvatsku, a na vlast je došla grupa koju su velikoaustrijski krugovi najviše mrzili — Hrvatsko-srpska koalicija.

Reichspost se nalazila na čelu austrijskog tiska koji je žestoko pisao protiv balkanskih saveznika, prije svega Srbije. Osjećajući, doduše, stanovitu

¹³⁴ »Tritt jedoch dieser von den Kroaten so heiss ersehnte Umschwung nicht in Bälde ein, so halte ich es für nicht absehbar, in welchen Grad der Verstimmung — um nicht zu sagen des Hasses — gegen alle Machthabenden das kroatische Volk hineingetrieben wird, das sich selbst unter den schwierigsten Verhältnissen, stets als kaiser- und reichstreu bewährt hat.«

¹³⁵ »Vielmehr wage ich Euerer Majestät meine untertänigste Anschauung dahin zu unterbreiten, dass gerade jenes Volk, welches dem Herde der jetzigen Balkanwirren zunächst sich befindet, freudig und zuversichtlich in die Zukunft blicken und nicht — nach seiner Auffassung völlig entrechtet — passiv abseits stehen sollte.«

nelagodnost što se ne postavlja na stranu kršćana, list se, zastupajući službenu vanjsku politiku, zalagao za zaštitu ugroženih trgovačkih interesa Monarhije na Balkanu, a protiv jačanja Srbije kao opasnosti za jugoslavenske zemlje Monarhije. Oduševljenje većeg dijela pravaša i slovenskih klerikalaca za balkanske saveznike bilo je još jedan udarac velikoaustrijskim krugovima. U uvjetima komesarijata nije u Banovini moglo biti manifestacija za balkanske saveznike, ali ih je zato bilo napretek u Dalmaciji. Nakon propasti pokušaja da se uvede vojna diktatura u Banskoj Hrvatskoj, prijestolonasljednikov se krug nadao da će učvrstiti svoj utjecaj u Dalmaciji s pomoću svog povjerenika, namjesnika Marija Attems. Međutim, njemu je iz ruku izmakla mogućnost utjecaja na opće prilike i na pravaše kada je 9. studenog, nakon zauzeća Soluna koje se smatralo prekretnicom u procesu istjerivanja Turaka s Balkana, došlo do velikih manifestacija u Splitu i Šibeniku na čelu s općinskim upravama (koja je u Šibeniku bila pravaška) a zbog toga i do raspuštanja općinskih zastupstava.¹³⁶

Na početku razdoblja manifestacija u Dalmaciji, neposredno nakon uvođenja komesarijata u Hrvatskoj, Attems je predlagao prijestolonasljedniku i ministru unutrašnjih poslova umjerenu taktiku bez represivnih mjera koje bi mogle izazvati negodovanje Dalmatinaca i protiv austrijske vlade. Smatrao je da su manifestacije solidarnosti s Banskom Hrvatskom sa subjektivnog stanovišta »hrvatskih Dalmatinaca« djelo nacionalnog patriotizma a ne protuaustrijska demonstracija. Austrijski državni organi ipak moraju pokazati mađarskoj vladi formalnu kurtoaziju ali ništa više. Oni, dakle, treba da utišaju demonstracije koje su usmjerene protiv Mađara.¹³⁷ Ministar unutrašnjih poslova, Heinold, složio se s Attemsovom taktikom, koja je uostalom išla stopama tradicionalnog stava austrijskih izvršnih organa u sukobu Mađarske i hrvatskih političkih snaga, a vjerovatno je to uradio i Franjo Ferdinand budući da su se velikoaustrijski krugovi trudili da se ne zamjere Hrvatima nekim oštrim mjerama. Svoj stav Attems je zadržao i u povodu manifestacija solidarnosti s atentatorom Jukićem nakon izricanja smrtne osude. Attems je vjerovao da politički događaji u Banskoj Hrvatskoj imaju odjeka u Dalmaciji zbog »vatrene temperamenta« Dalmatinaca. Smatrao je da demonstracije nemaju tako ozbiljan značaj kao god. 1903. i da pojedinačni subverzivni elementi među omladinom ne odražavaju pravo raspoloženje u Dalmaciji.¹³⁸ Attems se, prema tome, trudio da uvjeri svoje pretpostavljene u neumjerenost oštrih mjera. Međutim, poslije početka balkanskog rata postalo mu je teško zastupati to mišljenje. On je, doduše, nakon prvih demonstracija solidarnosti s balkanskim saveznicima u Splitu i Dubrovniku, isticao da dalmatinsko selo i većina stanovništva ima korektno držanje prema Monarhiji, ali je morao priznati da u lučkim gradovima postoje struje koje prihvaćaju »ekspanzivnu« jugoslavensku ideju. I ministar unutra-

¹³⁶ M. Živanović, Dve demonstracije u Splitu i Šibeniku 1912. god., Radovi JAZU, Zadar III, 1957; J. Beroš, Dalmacija pod Attemsovom terorom administracije, *Zadarska revija*, 5, 1964.

¹³⁷ Historijski arhiv Zadar, Tajni spisi (dalje HAZ TS) 5 geh. 1912, Attems Bardolffu, 11. IV 1912; Oesterreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern (dalje AVA MI) Pr. 22 Dalmatien, kt. 2102, 1912, Pr. 3917.

¹³⁸ AVA MI Pr. 9176, 11. IX 1912. Spis je poslan na uvid vladaru i prijestolonasljedniku.

šnjih poslova je smatrao da treba podnositi manifestacije simpatija za balkanske saveznike dokle god predstavljaju izraz nacionalnog osjećanja, a da treba poduzeti energične mjere ako postanu antidinastične.¹³⁹ No koji je austrijski visoki činovnik mogao pouzdano odrediti jesu li demonstracije prešle granicu u antidinastičnom i protumonarhijskom smislu? U svakom slučaju, nakon splitskih i šibenskih demonstracija u vezi s padom Soluna, nije više moglo biti dvoumljenja o njihovu značaju, Attemsa, vojne krugove i dinastiju zahvatila je panika.

O događajima u vezi s demonstracijama u Splitu i Šibeniku i s raspuštanjem općinskih zastupstava Attems je izvještavao i pukovnika Bardolffa. Ističući sve brojnije ispade masa i posljedice djelatnosti agitatora, među kojima se nalaze i dalmatinski narodni zastupnici, tvrdio je da su događaji u Hrvatskoj i na Balkanu izazvali to stanje. Na žalost, pisao je Attems, nastupile su prilike o kojima je govorio na raznim mjestima u Beču, kad je zahtijevao da se sustav u Banskoj Hrvatskoj bitno promijeni. Sada to ponavlja dok ne bude kasno. Attems potkraj 1912. još nije shvaćao da se politički položaj u Dalmaciji nije mogao smiriti samo odstranjenjem Cuvaja. No usprkos tome bio je prožet ozbiljnošću stanja pa je pisao ađutantu nadvojvode: »Ne mogu prešutjeti žalosnu činjenicu da u Dalmaciji sada stojimo pred slavenskom iredentom čija se opasnost po cijelu državu ne smije potcijeniti.«¹⁴⁰

Na izvještaje o demonstracijama u Splitu i Šibeniku vladar je vlastitom rukom zabilježio svoje mišljenje da su demonstracije morale biti gore nego što se može razabrati iz novina. »Vidi se da je državna vlast potpuno zatajila. Do primjene oružane sile mora ipak jednom doći i oblasti ne bi smjele imati tako velik strah pred njom« — napisao je car, osuđujući tako blagost Attemsa i ministra unutrašnjih poslova koji ju je dopustio.¹⁴¹ Stoga ne začuđuje da su uz policijske i vojne mjere, na intervenciju šefa generalštaba Conrada, a po vladarevu nalogu, upućena u Split i Gruž dva ratna broda.¹⁴²

Vojni su krugovi posebno zamjerali Attemsu što se kolebao pri upotrebi represivnih mjera. Izvještavajući poglavara Bosne i Hercegovine, veliko-austrijskog generala Oskara Potioreka, koji je ujedno bio armijski inspektor za područje Bosne i Hercegovine i Dalmacije, o raspustu splitske i šibenske općine, namjesnik je izrazio bojazan da će posljedice biti važne za cijelu državnu politiku. Zato se trudio da njegove mjere pri tom ne budu previše nasilne. Potiorek mu je odgovorio da je položaj u Splitu gori nego u Bosni i Hercegovini ali da se zlo ne može odstraniti dok traje balkanski rat i Cuvajev režim u Hrvatskoj. Insistirao je stoga na

¹³⁹ HAZ TS geh. 61, Attems ministru unutrašnjih poslova Heinoldu, Zadar, 22. X 1912; geh. 85 Heinold Attemsu 13. XI 1912.

¹⁴⁰ HAZ TS Attems Bardolffu 17, 26. XI 1912.

¹⁴¹ »Aus diesem Berichte ersehe ich, dass die Demonstrationen ärger waren, als man nach den Zeitungsnachrichten glauben sollte. Es zeigt sich ein vollkommenes Versagen der staatlichen Autorität. Zur Anwendung der Waffengewalt muss es ja doch einmal kommen und sollten die Behörden keine so grosse Angst vor derselben haben.« U vezi s kaznenim prijavama protiv splitskog načelnika Katalinića i drugih stari je car primijetio: »Da wird, wie gewöhnlich, nichts herauskommen.« I bio je u pravu jer su suci oslobodili optuženc. AVA MI Pr. 11593, 20. XI 1912.

¹⁴² AVA MI Pr. 12873, 17. XII 1912. Komandanti ratnih brodova slali su svojim pretpostavljenima političke izvještaje. AVA MI kt. 2103, god. 1913, Pr. 2516, 3987.

pojačanju vojnih kontingenata, organizaciji državne policije i sprečavanju đaka da sudjeluju u demonstracijama. Strogost i ozbiljnost neophodne su na cijelom jugoistoku Monarhije zbog opasnog vanjskog položaja, pisao je Potiorek. Čim se prilike poprave morat će se, najzad, i u Dalmaciji prići sanaciji dubljih uzroka zla. Trebat će, prije svega, namjestiti činovnike Nijemce. Potiorek je tim zahtjevom reagirao na činjenicu da je veći dio činovnika u Dalmaciji bio uz simpatizere balkanskog rata i optuženike u demonstracijama. Za umirenje zemlje Potiorek je predviđao velike željezničke i lučke gradnje. Najzanimljivije je njegovo mišljenje da bi središte namjesništva trebalo prenijeti iz Zadra u »srce« zemlje, u njen »prirodni glavni grad« — Split.¹⁴³

Među vladajućim faktorima naišla je na veliki odjek skupština saborskih zastupnika svih hrvatskih i srpskih stranaka i predstavnika devedesetak dalmatinskih općina 24. studenog u Zadru. Skupština je protestirala protiv raspuštanja splitskog i šibenskog općinskog vijeća i primila rezoluciju što ju je sastavio dr Drinković, predstavnik »radikalnog« krila Stranke prava. Rezolucija izražava solidarnost s balkanskim saveznicima i protestira protiv službene hajke koja želi natjerati narod na bratoubilački rat, kao i protiv policijskih mjera u Dalmaciji, neustavnosti u Bosni i Hercegovini i komesarijata u Hrvatskoj — dok se vrhovi Monarhije zalažu za autonomiju Albanije! U Carevinskom vijeću taj je protest ponovio istarski pravaški zastupnik dr Matko Laginja.¹⁴⁴ Bilo je očigledno da Attems nije imao utjecaja na veći dio Stranke prava.

Nakon tog događaja zavladao je privremeno zatišje i Attems je odahnuo. Pošao je u Beč gdje je i pukovnika Bardolffa izvijestio o stanju u Dalmaciji. Potkraj prosinca već se nadao da će se prilike normalizirati. Uvjeravao je svoje pretpostavljene da Dalmatinci ipak imaju dinastički osjećaj i da državi neprijateljska propaganda određenih pripadnika inteligencije nije imala odjeka u narodnim masama. Bio je uvjeren da je u zemlji ipak zavladao raspoloženje koje je sa stajališta vlade povoljno.¹⁴⁵ Prijestolonasljednik je, doduše, sa zadovoljstvom primio do znanja Attemsov izvještaj. On je, međutim, dobivao informacije i od vojnih krugova koji su položaj u Dalmaciji vidjeli u mnogo tamnijem svjetlu nego Attems. Vojni su krugovi imali svoje informatore među raznim denuncijantima kojima su sada, kao i u vrijeme aneksije, cvjetale ruže. Oficiri Nijemci nisu razlikovali političku agitaciju za pojedinu stranku od protu-državnih izjava. Zandari i financi natjecali su se u denuncijacijama. Kotarska su poglavarstva bila na muci s istragama na temelju prijava vojnih krugova o »veleizdaji«. Vojne su ličnosti napadale i denuncirale činovnike zbog neefikasnosti, popustljivosti prema »veleizdajnicima« pa i zbog pripadnosti »iredenti«. Sukobi između političkih i vojnih oblasti, toliko tipični za Austro-Ugarsku, bili su na dnevnom redu na svim instancama. I sam ministar rata Krobatin optužio je činovništvo i namjesništvo što nije uvijek prihvaćalo oštre mjere koje su željeli vojni krugovi. Zlokobni izvještaji vojnih instanca nailazili su na odjek u vrhovima Monarhije, usprkos čestom primitivnom pretjerivanju, jer je bilo očigledno

¹⁴³ HAZ TS Attems Potioreku 16, 20, 21. XI 1912; Potiorek Attemsu, 25. XI 1912.

¹⁴⁴ *Hrvatska rieč*, 25. XI 1912. AVA MI kt. 2102, Pr. 11869, 12077, god. 1912.

¹⁴⁵ HAZ TS Attems Bardolffu, 24. XII 1912; AVA MI Pr. 13311, 26. XII 1912.

da se mnogi profesori, učitelji i upravni činovnici, štaviše, i suci i neki državni odvjetnici suprotstavljaju željama vlade da se osude pogotovu ugledniji kompromitirani građani.¹⁴⁶ Informacije vojnih krugova u svakom su slučaju bolje odgovarale paničnom raspoloženju u vrhovima Monarhije u vrijeme prvog balkanskog rata od Attemsovih pokušaja da ih umiri jer se bojao prisilnih mjera.

Prijestolonasljednik je u Dalmaciji vidio ne samo područje na kojem može lakše djelovati nego u Banovini, već i obalu bez koje Habsburška Monarhija, kao velika pomorska sila, ne može postojati. Stoga je bio sklon određenim sigurnosnim mjerama, još prije krize, u vezi s Cuvajevim komesarijatom i balkanskim ratom. Zajedno s ministrom rata, Franjo Ferdinand je već god. 1911. zahtijevao pojačanu državnu policiju u Dalmaciji a posebno u Dubrovniku. On nije zaboravio svoj posjet Dubrovniku god. 1906. Pitanje izgradnje državne policije postalo je akutno nakon manifestacija za Jukića.¹⁴⁷ Povjerenje u efikasnost općinske policije, štaviše i u dobru volju općinskih uprava da aktiviraju policiju protiv antidržavnih elemenata, nestalo je u vrhovima Monarhije nakon reakcije dalmatinskih općina na raspust šibenskog i splitskog općinskog zastupstva. Zato je Franjo Ferdinand, nakon tih događaja, urgirao kod ministra unutrašnjih poslova da se u interesu trajnog saniranja stanja uvede »potpuna« državna policija, posebno u Dubrovniku.¹⁴⁸ Prijestolonasljednik, se, kao i vladar, izjasnio za najstrože mjere protiv dalmatinskih demonstracija kako bi se pravovremeno spriječilo da one zauzmu dimenzije koje bi bilo teško suzbiti. Prije svega trebalo je, prema želji nadvojvode, oštro postupiti protiv vođa pokreta.¹⁴⁹

Nesumnjivo je Franjo Ferdinand bio više pod dojmom shvaćanja šefa generalštaba Conrada o stanju u Dalmaciji nego ružičasto obojenih Attemsovih izvještaja. U svojoj informaciji ministru rata o »velikosrpskom« pokretu u Dalmaciji, Conrad se požalio što vlada u Dalmaciji ne raspolaze sredstvima sile kao u Bosni i Hercegovini. Prema Conradu, postoje razlozi koji već desetljećima potkapaju »austrijsku državnu misao u ovoj krunovini«. To su: velika udaljenost od središta Monarhije bez potrebnih komunikacija, živahan nacionalno-politički život, nesputan razvoj autonomnih tijela, nacionalnog svećenstva i protuaustrijskog tiska; mlakost, većinom slavenskog, činovništva, potpuni nedostatak suradnje državnih organa, razmjerna slabost sredstava vojne sile, živa agitacija, utjecaj učitelja u svim školama na mladi naraštaj. Zato agitacija u vrijeme balkanskog rata ima povoljne preduvjete pa u bliskoj budućnosti treba svakako računati s pojavom »posljedica opasnih po državu«, pogotovu zbog toga što se sama po sebi nedovoljna sredstva nalaze u rukama činovnika kojima se, najblaže rečeno, mora odreći razumijevanje za potrebe države. Prema Conradovu su mišljenju posebno opasne posljedice u vojsci. Agitacija u srednjim školama može posve otrovati inteligenciju iz koje se

¹⁴⁶ AVA MI, kt. 2103, Pr. 2832, 4043, 5759, 6464, god. 1913.

¹⁴⁷ Isto, Pr. 8518, 8789, 10196, god. 1912.

¹⁴⁸ Isto, Pr. 11582, Bardolff Heinoldu, 19. XII 1912.

¹⁴⁹ Isto, Pr. 12199, Bardolff Heinoldu, Wien, 10. XII 1912. Prijestolonasljednik je, štaviše, zahtijevao kazneni postupak protiv osumnjičenog dubrovačkog bilježnika Bone, koji je kasnije bio oslobođen.

regrutiraju rezervni oficiri. Pod utjecajem obrazovanih osoba mogle bi se subverzivne ideje pojaviti i u masi i uništiti podlogu vojnoj disciplini. Conrad je od odgovornih organa zahtijevao hitnu sanaciju tih prilika kako ne bi došlo do stanja koje se vanrednim mjerama više ne bi moglo ukloniti a ugrozilo bi pouzdanost trupa u Dalmaciji. Za razliku od Attemsa, koji je isticao lojalnost katoličkog svećenstva, Conrad je bio uvjeren da i katoličko svećenstvo u jugoslavenskim područjima djeluje u duhu neprijateljskom državi i preporučivao je pritisak i na svećenike.¹⁵⁰ U pravu su bili i Attems i Conrad jer se katoličko svećenstvo nalazilo i u taboru koji je pružao otpor Attemsu i u taboru na koji se on mogao osloniti.

Na izvještaj ministra unutrašnjih poslova ministru rata, na temelju Attemsovih optimističkih obavijesti, Conrad je stavio primjedbu kojom je evocirao uspomene na gubitak talijanskih pokrajina. Podsjetio je kako je general Radetzky upozoravao na opasnost položaja koji se političkoj upravi činio bezazlenim, sve dok nisu nastupili događaji koji su temeljito opovrgli stav civilnih organa. S jasnom aluzijom na Attemsove izvještaje o lojalnosti dalmatinskog seoskog pučanstva, Conrad je naglasio da je Piemont tada postigao svoj cilj usprkos lojalnosti seoskog stanovništva. Šef generalštaba bio je uvijek sklon da prikazuje položaj na jugoslavenskom području Monarhije u najcrnijim bojama. To mu je služilo kao opravdanje za njegovu propagandu kod vrhova Monarhije da se započne rat sa Srbijom. Iako prijestolonasljednik nije želio rat, svakako je mislio kao Conrad, a ne kao Attems, i Bardolff je po njegovu nalogu poslao prijepis Conradove primjedbe ministru unutrašnjih poslova.¹⁵¹

Možda raspoloženje velikoaustrijskih krugova odražava i pismo bivšeg ađutanta prijestolonasljednika, pukovnika Broscha, što ga je uputio Chlumeckome posljednjeg dana te sudbonosne godine 1912. »Mi smo definitivno proigrali« — uzviknuo je, sjećajući se toga da je Monarhija triput propustila da uđe u rat sa Srbijom (1903. nakon ubojstva Obrenovića, 1908. u vezi s aneksijom i 1912. u vezi s balkanskim ratom) da bi izvršila testament princa Eugena Savojskog. Žalio je što ni »vatreni duh« kao što je Conrad ne može ništa uraditi i što su, od njega prezreni, Srbi i Grci dobili područja za koja je Monarhija stoljećima žrtvovala svu svoju snagu. (Bugarima je priuštio uspjeh.) Monarhija, koja je došla prekasno pri »podjeli svijeta« i nije dobila kolonije, sada se odrekla toga da bude velika sila jer joj je zatvoreno jedino područje proširenja. Brosch

¹⁵⁰ Isto. Pr. 5573, Prijepis izvještaja šefa generalštaba Conrada ministru rata, Wien, 21. XII 1912. Poznato je da Conrad nije nimalo volio svećenstvo i da je zato dolazio u sukob s prijestolonasljednikom. U svom pismu Bardolffu, 25. XII 1912, on kaže da je znao da se pravoslavni popovi bave huškanjem protiv Monarhije, no sada je jasno da to čine i katolički svećenici. Toj »i onako iznad mjere razmaženoj kasti« potrebno je energično suprotstaviti se. »Bei meiner streng monarchischen Anschauung war ich immer ein Feind dieses Staates im Staate, in dem meins Erachtens nach nur eine (p. Conrad) in der Person des Monarchen zusammengefasste Staatsgewalt zu herrschen hat. Mir ist daher die schwarze Internationale ebenso zuwider wie die rote.« Nachlass Conrad, Conrad Berchtoldu, 25. XII 1912. Po nalogu prijestolonasljednika Bardolff je zahtijevao konkretne podatke o protudržavnoj djelatnosti katoličkog svećenstva. Iz koncepta Conradova odgovora se vidi da nije znao konkretne slučajeve. Imao je samo neke informacije o »velikoslavenskoj« ideji kod slovenskog svećenstva. Nachlass Conrad, Bardolff Conradu, Wien, 26. I 1913. i koncept Conradova odgovora.

¹⁵¹ AVA MI Pr. 1063; 1913; HAZ TS 33 geh. god. 1913.

je smatrao da će trijalizam odsad imati težište van Monarhije. Zgražavao se nad veleizdajničkom djelatnošću Čeha, Slovenaca i Dalmatinaca i napadao je vladu što to trpi. Gorko se osvrnuo na izraz Jugoslavena »trula Austrija« i smatrao da će sve doista istruliti ne bude li se energično spriječila djelatnost protudržavnih elemenata kao što su Masaryk i drugi zastupnici u Carevinskom vijeću. Kao i Conrad, i on se bojao posljedica u vojsci.¹⁵²

Očigledno je da su velikoaustrijski krugovi, pod dojmom položaja u vrijeme balkanskog rata, promijenili svoju taktiku prema Hrvatima. Dotad su željeli »blagi«, »očinski« apsolutizam kako bi postavili na noge određene grupacije s pomoću kojih bi budući car mogao vladati. Međutim, nisu uspjeli ni s apsolutizmom ni s pretvaranjem Stranke prava u svoje oruđe. Za otpor Monarhiji u Banskoj Hrvatskoj još su mogli optužiti mađarsku politiku, međutim, Dalmacija se nije smirila nakon Cuvajeva odlaska, a velikoaustrijski krugovi su dobro znali da prilike u Dalmaciji ne mogu pripisivati samo »velikosrpskoj« propagandi. Zato je njihova težnja da pod svaku cijenu iskažu simpatije Hrvatima i da proglase protumonarhijske izraze ispadima pojedinaca, bila stavljena na veliku kušnju. Nisu više prezali od doista oštih mjera. Pri tom im se jugoslavensko pitanje činilo tako opasnim da su, štaviše, u toku god. 1913. počeli napuštati svoj tradicionalni stav da zajedno s nemađarskim narodima primoraju Mađare da se pokore Velikoj Austriji. Sve se više javljalo shvaćanje da treba umiriti Jugoslavena zajedno s Mađarima.

Attems se, doduše, na početku god. 1913. još uvijek bojao upotrijebiti silu. Želio je smiriti opasne prilike u Splitu stvaranjem konzervativnog stranačkog bloka, tj. upotrebom Stranke prava kao oruđa vlade, a ne policijskim mjerama. On je, čini se, žalio svoju odluku o raspuštanju splitskog i šibenskog općinskog vijeća koja je digla cijelu Dalmaciju protiv njega.¹⁵³ No pod pritiskom svojih pretpostavljenih morao se pripremiti za upotrebu oštih represivnih mjera. Austro-Ugarska je na početku travnja 1913. aktivno sudjelovala u vojno-pomorskoj demonstraciji i blokadi koju su velike sile dogovorile da bi prisilile crnogorsku vojsku da napusti opsadu Skadra. Namjesnik je uputio svim kotarskim poglavarima naređenje da ne smiju dopustiti daljnje demonstracije. Istakao je da su se Dalmatinci mogli uvjeriti da su c. k. vlasti pokazale »najdobrohotnije obzire prema nacionalnim osjećajima slavenskog pučanstva« u vezi s demonstracijama simpatija prema balkanskim saveznicima. No u času sadašnje akcije velikih sila na Balkanu mora se svaka politička manifestacija ugušiti svim raspoloživim sredstvima. Attems je naredio kotarskim poglavarima da postupe s »najvećom energijom« i »bezobzirno«. »Brige za mjesne političke prilike imaju prama interesima državnog auktoriteta potpuno unazad stupiti.«¹⁵⁴ Ipak je došlo do demonstracija, pa je i sam car korio ministra unutrašnjih poslova zbog nedovoljne efikasnosti dalmatinskih upravnih organa. Nakon ponovljenih demonstracija, prijestolo-

¹⁵² L. Chlumecky, n. dj. 159—60.

¹⁵³ HAZ TS 1913. Štampani izvještaj Attemsa b. d i bez potpisa. Na omotu piše da je upućen Bardolffu.

¹⁵⁴ HAZ TS 37 geh. 4. IV; 39 geh. 8. IV 1913.

nasljednik se vrlo uznemirio. Zatražio je od ministra unutrašnjih poslova energični postupak. U svom pismu ministru Heinoldu, pukovnik Bardolff je izjavio da je nadvojvoda, usprkos izvještajima o početnom smirivanju u Dalmaciji, stekao dojam da je »velikojugoslavenska« agitacija napredovala. Ostentativni ponovni izbor raspuštenih općinskih vijeća u Splitu i Šibeniku, te demonstracije u Splitu i u Dubrovniku još su pojačali to uvjerenje.¹⁵⁵ Prijestolonasljednika je posebno zabrinjavalo što je činovništvo stajalo velikim dijelom u taboru neprijatelja carevine i vlade i što mu se činilo da je dalmatinska omladina prilično zaražena protuaustrijskim stavom. Franjo Ferdinand je bio uvjeren da se »glavna masa« dalmatinskog seoskog pučanstva može »danas još« smatrati lojalnom, no upravo zbog toga zahtijevao je energične mjere protiv ognjišta agitacije da bi se spriječila antiaustrijska propaganda uopće a posebno njeno širenje na selo. Zbog nelojalnosti splitskog općinskog vijeća, prijestolonasljednik je želio da se ono mjesta ponovo raspusti, čim se za to pruži i najmanji povod. I u toj prilici Franjo Ferdinand je zahtijevao uvođenje državne policije.¹⁵⁶ Nadvojvoda je, vjerojatno pod dojmom konfidentskih izvještaja nekih visokih oficira ministru rata, dao nalog Bardolffu da se obrati ministru unutrašnjih poslova. U prvom se izvještaju, naime, kaže: »Jugoslavenska ideja, odnosno ideja srpsko-hrvatskog bratstva, koja je posljednjih godina, posebno nakon vlade Koalicije, uhvatila čvršći korijen, sada je potpuno prevladala i postala je lozinka svih slojeva pučanstva ne samo u političkom nego i u kulturnom i privrednom smislu.«¹⁵⁷ Prema autoru izvještaja, to vrijedi za Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu a posebno za Dalmaciju gdje se razvio pravi revolucionarni antimonarhijski duh. U jednom, nešto kasnijem, konfidentskom izvještaju ministru rata kaže se da je posljednja četiri mjeseca bilo oko 200 veleizdajničkih procesa, dok je broj policijski kažnjenih osoba također velik, i da agitatori svaljuju svu krivnju za loše stanje na vladara ili barem na državno uređenje i dinastiju. Taj izvještaj, štaviše, tvrdi: »Kad bi se sad plebiscitom odlučivalo o pripadnosti Hrvatske, jednoglasan odgovor bi bio: — Srbiji!«¹⁵⁸ Ti, vrlo pretjerani, prikazi nisu odgovarali stvarnosti ali su tipičan odraz atmosfere u kojoj su živjeli velikoaustrijski krugovi god. 1913. Izvještaji su pisani pod dojmom razvoja nacionalističkog omladinskog pokreta, kojem se pripisivala veća uloga u općem nacionalnom pokretu nego što ju je on zaista imao, jer je bio najspektakularniji. Zanimljiv je i stav prvog izvje-

¹⁵⁵ Na izborima za splitsko općinsko vijeće ponovo je izabran optuženi načelnik Karalinić i cijelo raspušteno općinsko vijeće. To je za prijestolonasljednika bio znak nelojalnosti većeg dijela državnih činovnika koji su svojim glasanjem omogućili takav ishod. AVA MI Pr. 2832, Bardolff Heinoldu, Wien, 5. III 1913.

¹⁵⁶ Isto. Pr. 4285, Bardolff Heinoldu, Miramare 10. IV 1913. Prijepis i u TS. Prijestolonasljednik je želio da splitski kotarski poglavar Szilva, koga je Attems htio maknuti da bi izbjegao neugodnosti sa splitskim općinskim vijećem i javnim mišljenjem, ostane na svom mjestu. Time je jasno pokazao da se ne slaže s Attemsovom umjerenom taktikom nego sa Szilvinim oštrim mjerama.

¹⁵⁷ »Die südslawische Idee, bzw. die Idee der serbo-kroatischen Verbrüderung, welche in den letzten Jahren, besonders seit der Herrschaft der Koalition, festere Wurzel gefasst hat, ist nunmehr zur vollsten Herrschaft gelangt, und ist nunmehr nicht nur das Lösungswort aller Bevölkerungsschichten in politischer, sondern auch in kultureller und wirtschaftlicher Beziehung.«

¹⁵⁸ »Wenn man jetzt durch ein Plebiszit über die Zugehörigkeit Kroatiens entscheiden würde so wäre dies einstimmig: an Serbien.« AVA MI Pr. 8252, god. 1913.

štaja prema Cuvajevu komesarijatu koji se temeljito razlikuje od držanja što ga je prijestolonasljednikov krug pokazivao prema Cuvaju dok je bio uistinu na vlasti. Konfident, doduše, konstatira da se komesarijat ne može opravdati s ustavnopravnog stajališta ali ističe da je ipak donio dobra i Hrvatskoj i Monarhiji, budući da je spriječio pojavu srbofilskog i veleizdajničkog pokreta »i tako prištedio Monarhiji sramotu da njeni podanici ispoljavaju izraze simpatije za Srbiju, dok je Monarhija s tom zemljom u najnapetijim odnosima«. ¹⁵⁹ Osim toga, komesarijat je ipak postigao smirivanje i suprotstavio se studentskom pokretu. Čim je popustila strogost komesarijata, odmah se zapazio porast srbofilskog pokreta, kaže konfident. Ističući srpski utjecaj u Koaliciji, izvještaj smatra da je i Stranka prava pošla srbofilskim pravcem jer bi inače izgubila svoju popularnost. No i to »platonsko« srbofilstvo opasno je po državu jer se narod odgaja u tom duhu. Konfident smatra da bi se pristaše Stranke prava pridružili revoluciji u Hrvatskoj u interesu — Srbije! Prema konfidentu, studentski pokret ima znatan utjecaj na političke stranke i predstavlja najveću opasnost; posljedica je političkog odgoja Koalicije a u posljednje vrijeme i Stranke prava. ¹⁶⁰ Konfidentova interpretacija da bi se Stranka prava pridružila pokretu u korist stvaranja srpske države, dakako, netočna je, a izvire vjerojatno iz frankovačkih denuncijacija starčevićanaca. Istina je, međutim, da su starčevićanci simpatizirali s borbom balkanskih saveznika za oslobođenje od Turaka. Ni Koalicija ni Stranka prava nisu odgojile nacionalističku i mladohrvatsku omladinu nego su se njihovi pokreti razvili upravo u suprotnosti sa službenim stranačkim grupacijama. ¹⁶¹

U izvještajima konfidenata ministarstva rata mogu se naći neki stavovi koji se neprestano ponavljaju i svakako utječu na raspoloženje veliko-austrijskih krugova. Civilne se vlasti osuđuju zbog blagosti koja pogoduje protumonarhijskom duhu, budući da se tolerancija shvaća ne kao liberalni obzir nego kao strah i kukavičluk. Zatim se ističe da je interes u Srbiji za Hrvatsku bio dotad malen, a da je poslije balkanskog rata došlo do znatnog preokreta u tom pogledu. I naposljetku, ne prestaju jadikovke vojnih faktora da mjerodavne civilne vlasti u Beču ne posvećuju dovoljno pažnje plodovima protumonarhijske agitacije.

U međuvremenu je korištenje svepravaške organizacije u interesu veliko-austrijskih krugova postalo nemoguće. Tri struje: starčevićanska, franko-klerikalna i Drinkovićeva, pokazale su se u toku god. 1913. u pravom svjetlu. Najjača je bila starčevićanska struja, koja je, prema izjavi njena pripadnika Ivana Peršića, plovila između Scile »okvira« Monarhije i Haribde »van okvira«, ali nipošto nije htjela poslužiti vlastodržcima. ¹⁶²

¹⁵⁹ »Zweifellos wirkte das Kommissariat im dynastischen Sinne erziehlich, da es das Aufkommen der serbophilen und hochverräterischen Bewegungen verhinderte und so der Monarchie die Schande ersparte, dass ihre Untertanen Sympathie kundgebungen für Serbien äussern, während die Monarchie mit diesem Lande die gespanntesten Beziehungen pflegt.« AVA MI Pr. 4596, god. 1913.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ M. Gross, Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči prvog svjetskog rata, Historijski zbornik XXI—XXII, 1968—9.

¹⁶² Arhiv Peršić, 26 b.

U njenu je duhu sastavljeno priopćenje vrhovne uprave svepravaške hrvatsko-slovenske organizacije na sastanku u Opatiji u ožujku 1913. U uspjehu Srba i Bugara i ostvarenju njihovih davnih ideala vidjela je vrhovna uprava Stranke prava poticaj za oživotvorenje i hrvatskog »historičkog državnog prava« i hrvatskog narodnog ujedinjenja. Zato je požalila pojavu, posebno u hrvatske omladine, odbacivanja hrvatskog državnog prava i programa Stranke prava od 1894. i apelirala je na pravašku omladinu da ustraje u borbi za ujedinjenje i samostalnost hrvatsko-slovenskih zemalja.¹⁶³ Opatijska je rezolucija posve jasno naglasila da Stranka prava ne može biti oruđe velikoaustrijskih krugova. »Podučeni gorkim iskustvom, ne polažemo svoje nade u bilo koga izvan hrvatskog naroda, odbijajući svaki pokušaj, da hrvatski narod bude bilo čije slipeo protunarodno oruđe, stupajmo napred na dosadanjem svojem državnopravnom i narodnom programu, uzdajući se samo u Boga i Hrvate!«¹⁶⁴ Organ vrhovne uprave Stranke prava dao je tumačenje značaja opatijskih zaključaka u članku pod vrlo jasnim nazivom »Među dvie skrajnosti«.¹⁶⁵ Odbacujući i »srbomaniju« i »austromaniju« *Hrvatska* je pisala da se prava politika u duhu Ante Starčevića mora kretati između tih dviju krajnosti. Ona ne smije na »ovoj ili onoj eventualnosti graditi budućnost svojega naroda«. Odbacujući s jedne strane »političko« srpstvo (ali ne i »etničko«), koje teži za stvaranjem zajedničke države sa Srbijom, pa bi se Hrvati u najboljem slučaju pretvorili u »Srbohrvate«, *Hrvatska* je s druge strane ustala protiv teze o potrebi da Hrvati zastupaju interese Monarhije i dinastije protiv balkanskih saveznika. List je osuđivao političku spekulaciju koja je gradila na nadi da će se određeni faktori (vrhovi Monarhije) »osvijestiti« i u svom vlastitom interesu pomoći Hrvatima. To ne znači da pravaši moraju voditi politiku osamljenosti, no oni žele biti saveznici i prijatelji a ne služnici, pisao je glavni organ Stranke prava. U istom se duhu izjašnjavala i dalmatinska *Hrvatska kruna*. U jednom članku, koji vrlo dobro ilustrira taj problem, a vjerojatno potječe iz pera urednika i prvaka dalmatinskih pravaša don Ive Prodana, osuđuje se i Drinkovićev stav bezuvjetnog napuštanja »okvira« i franko-klerikalno bezuvjetno ustrajanje u »okviru«. Prodan je prihvaćao »okvir« ne bezuvjetno nego »uvjetno i s taktičnih uzroka« kako ga je »za nevolju« prihvatio i Ante Starčević god. 1894.¹⁶⁶

Shvaćanje starčevićanaca dopuštalo je, prema tome, suradnju s velikoaustrijskim krugovima, ukoliko bi to bilo u korist Stranke prava i rješavanja hrvatskog pitanja. No sa stajališta velikoaustrijske grupe starčevićanci su postali posve nepouzdana. Budući da i sam nije imao čvrsti program, prijestolonasljednikov krug nije trebao političku grupaciju s kojom bi u načelu imao isti politički cilj i s kojom bi, prema tome, mogao surađivati na putu prema tom cilju. Franji Ferdinandu je trebala politička organizacija koja bi bila njegov izvršni organ te bi, bez obzira na odluke i promjene taktike u času njegova dolaska na prijestolje i

¹⁶³ O odnosu vodstva Stranke prava prema mladohrvatskoj omladini, usp. M. Gross, n. dj.

¹⁶⁴ *Hrvatska*, 31. III 1913; *Hrvatska kruna*, 2. IV 1913.

¹⁶⁵ *Hrvatska*, 1, 2. IV 1913.

¹⁶⁶ *Hrvatska kruna*, 20. VIII 1913. (U okviru Monarhije)

kasnije, striktno slijedila sve njegove naloge. Prema tome, nemoguća bi bila suradnja sa starčevićancima kad bi oni neprestano imali pred očima svoj državnopravni program kao ishodište svoje političke djelatnosti a ne interese dinastije, pa zbog toga ne bi ni mogli ni htjeli poslušati sva njena naređenja.

Vjerojatno su starčevićanci u vodstvu Stranke prava htjeli u Opatiji ispraviti dojam što ga je izazvala »služnička« »bečka« rezolucija Ljubljanske konferencije od 20. listopada 1912. Tako bi se moglo objasniti što događaji na samoj opatijskoj konferenciji nisu tekli glatko i zašto su franko-klerikalci mjesec i pol dana kasnije izazvali raskol. Opatijskom sastanku hrvatsko-slovenske organizacije, konstituirane u Ljubljani, prisustvovali su i slovenski klerikalci Šusteršič, Korošec i Krek. Protivnička štampa pisala je o nekim nesuglasicama na konferenciji i o zaključku da se prijestolonasljedniku preda memorandum. Pravaški i klerikalni tisak demantirao je postojanje takvog zaključka. Mislim da on doista nije mogao biti donesen jer bi bio u suprotnosti s rezolucijom. No ne može biti sumnje da su neki članovi hrvatsko-slovenske organizacije izradili memorandum na svoju ruku, vjerojatno zbog toga da bi se ogradili od »otkaza« krugu prijestolonasljednika. Njemački nacionalni organ *Grazer Tagblatt* objavio je, štaviše, sadržaj »trijalističkog« memoranduma što ga je Šusteršič predao prijestolonasljedniku. Sastavljači memoranduma ističu da je san omladine o samostalnoj jugoslavenskoj državi utopija »no mi smo ipak posljednji predstavnici onog naraštaja koji teži za jamstvom našem nacionalnom opstanku u okviru Habsburške Monarhije i koristi priliku da svog budućeg vladara o tome obavijesti«. To je bio karakteristični ton što su ga pravaši i slovenski klerikalci često upotrebljavali da bi »urazumili« vrhove Monarhije.¹⁶⁷ *Reichspost* nije ni potvrdila ni demantirala postojanje tog memoranduma.

Tadašnja politika kršćanskih socijala izazivala je otpor ne samo u pravaša nego i u slovenskih klerikalaca. Bečki su se kršćanski socijali predstavili naime kao »kerndeutsch« stranka i sklopili kompromis s njemačkim nacionalima, zakletim neprijateljima Slavena, štaviše i pobornicima pokreta »Dalje od Rima«. Dr Mataja je u *Reichspostu* ustao protiv dvojezičnosti u školama, što je dakako pogadalo ne samo Čehe nego i Slovence.¹⁶⁸ Prodanova *Hrvatska kruna* žestoko je napala kršćanske socijale kao ljude prepune neiskrenih lijepih riječi a stvarno pobornike »Dranga« od kojih hrvatski političari ne smiju ništa očekivati.¹⁶⁹

¹⁶⁷ »... wohl aber sind wir die letzten Vertreter jener Generation, welche die Gewährleistung unserer nationalen Existenz im Rahmen der Habsburger Monarchie anstrebt und die Gelegenheit wahrnimmt, unseren künftigen Herrscher hierüber zu informieren.« *Grazer Tagblatt*, 5. IV 1913. (Der Inhalt des trialistischen Memorandums an den Thronfolger); *Reichspost* je donijela vrlo suzdržljive izvještaje o opatijskom sastanku i to prema drugim listovima. Rp., 29. III, 2. IV, 6. IV 1913. — Stjepan Zagorac priča u svojim uspomenu da je sastavio memorandum prijestolonasljedniku kao posljednji apel mjerodavnim krugovima. Pročitao ga je Supilu kada je bio na Rijeci 24. kolovoza 1913. Supilo je smatrao da je memorandum besmislen jer je Monarhija osuđena na propast. Ostaje nejasno kakva je veza tog memoranduma s onim objavljenim u *Grazer Tagblattu*. S. Zagorac, n. dj., *Novi list*, 7. IV 1928.

¹⁶⁸ Rp., 13, 20. IV, 16, 18. V 1913. Do razlaza kršćanskih socijala i njemačkih nacionala došlo je 1914.

¹⁶⁹ *Hrvatska kruna*, 19. IV, 24. V 1913.

U već spomenutom konfidentskom izvještaju jednoga visokog oficira ministru rata kaže se da je rezolucija opatijskog sastanka testament Stranke prava, klerikalizma i monarhizma u Hrvatskoj. Konfident je bio uvjeren da predstoji raskol Stranke prava u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj i isticao je da se glavni organ *Hrvatska* više ne tiska u klerikalnoj tiskari da bi se onemogućio klerikalni utjecaj.¹⁷⁰ Značajne su konfidentove ozbiljne riječi koje su se morale snažno dojmiti vrhova Monarhije: »U Hrvatskoj sada ne postoji ni jedna politička stranka koja bi se usudila izaći s dinastičkim programom. Stranka prava, koja je prije bila pod vodstvom dra Franka a bila je tipična zastupnica protusrpske politike, razbila se. Posljednji ostaci Starčevićeve stranke, koji se sada skupljaju oko dra Mile Starčevića, jedva se usuđuju spomenuti Monarhiju kao okvir hrvatstva; ova stranka stalno naglašava da sadašnji naraštaj ima posljednje predstavnike tog političkog smjera.« Konfident je, pri tom, spomenuo da je preokret još vidljiviji u pravaškoj omladini koja je postala srbofilska, pa čak i iredentistička. »Dinastička privrženost nestala je iz Hrvatske. Za to ima i previše dokaza.«¹⁷¹

Ne začuđuje što franko-klerikalci nisu htjeli slijediti starčevićansku taktiku. U svibnju god. 1913. izazvali su raskol prisvajanjem glavnog stranačkog organa *Hrvatske* koji se dotad uređivao u starčevićanskom duhu. Suprotstavili su starčevićanstvu »okvir« Monarhije (»Naglasujemo, da je okvir (p. *Hrvatska*) temeljna baza stranke prava...«)¹⁷², bezuvjetnu monarhističnost, katoličanstvo i ekskluzivno ili »čisto« hrvatstvo u smislu sustavne protusrpske djelatnosti u duhu frankovačkih legija, te »zdrav oportunizam«, tj. spremnost da se prilagode svim zahtjevima dinastije pa i »ostvarenju programa« Stranke prava u — dualizmu.¹⁷³ Ovo posljednje stajalište nije, doduše, novo. Ono se javljalo i u vrijeme Raucha i Tomašića, međutim, god. 1913. valja ga povezati s procesom vraćanja veliko-austrijskih krugova na dualistički stav, o čemu će kasnije biti govora. Starčevićanska je struja ipak nadvladala franko-klerikalnu. Njoj su pripadali dalmatinski pravaši (izuzevši klerikalce oko lista Don Frana Alfirevića i Drinkovićeve »protuokviraške« grupe) te istarski i bosanski pravaši, izuzevši Stadlerovu grupu.

¹⁷⁰ To je dakako interpretacija iz frankovačko-klerikalnih izvora.

¹⁷¹ »In Kroatien gibt es jetzt nicht eine politische Partei, welche es wagen würde ein dynastisches Programm aufzustellen. Die Rechtspartei, die seinerzeit unter Dr. Frank stand und die typische Vertreterin der antiserbischen Politik war, ist zerbrochen. Die letzten Reste der Starčevićpartei, die sich jetzt um Dr. Mile Starčević sammeln, trauen sich kaum als Rahmen des Kroatentums die Monarchie zu erwähnen; diese Partei betont stets, dass die gegenwärtige Generation die letzten Vertreter dieser politischen Richtung aufweist.« ... »Die dynastische Anhänglichkeit ist aus Kroatien verschwunden. Hiezu gibt es eine nur zu grosse Zahl von Beweisen.« AVA MI Pr. 8252, god. 1913.

¹⁷² *Hrvatska*, 2. VIII 1913.

¹⁷³ Frankovačko-klerikalni ideolog Karlo Bošnjak pisao je otvoreno u frankovačkom organu da bi Mađari trebali pomoći ostvarenje pravaškog programa iz god. 1894. u okviru Monarhije »pa ako tko baš hoće i u okviru dualizma. Boljih prijatelja od nas neće u tom slučaju imati... Bit ćemo dakle zadovoljni budemo li mogli ostvariti svoj program u habsburškoj monarkiji, ma i u okviru dualizma.« U novom organu vrhovne uprave, *Hrvatu*, starčevićanci su oštro osudili taj stav. *Hrvatska*, 10. IX (-š- Izborna geometrija), 15. IX 1913. (-š- U okviru dualizma); *Hrvat*, 17—20. IX 1913. (»U okviru dualizma«). Do svog istupa iz stranke, glavni pobornik dualističkog smjera među frankovcima bio je Iso Kršnjavi, usp. bilj. 98.

Teško je reći jesu li franko-klerikalci izazvali raskol na svoju ruku, dobro znajući da prijestolonasljednikov krug zazire od starčevićanaca, koji su obnovili kult Zrinskog i Frankopana, ili su to uradili u dogovoru s određenim ličnostima iz krugova kršćanskih socijala ili generala.¹⁷⁴ Na svaki način *Reichspost* se odmah postavila na stranu franko-klerikalaca. List je smatrao da latentna kriza u Stranci prava postoji još od njena pakta s Koalicijom na početku god. 1912. (tada se kršćansko-socijalni organ nije protivio tom paktu), a zaoštrila se zbog srbofilstva grupe Mile Starčevića u balkanskom ratu. Prema toj interpretaciji, starčevićanci su se suprotstavili frankovcima i klerikalcima koji su zastupali službeni stav Monarhije u vezi s tim ratom. Prema *Reichspostu*, glavni organ *Hrvatsku*, uzela je većina stranke tj. franko-klerikalci koji su se uvijek protivili srbofilstvu starčevićanaca. *Reichspost* je prenijela iz sada franko-klerikalne *Hrvatske* izjavu o ostvarenju hrvatskog »nacionalizma« u okviru Monarhije, te o identičnosti interesa hrvatskog naroda i dinastije, za koju svaki Hrvat mora ustati bez obzira na to hoće li mu se prišiti pogrdni naziv »Austrijanac« ili »crno-žuti«. *Reichspost* je smatrala da je taj događaj vrlo važan jer sada imaju slobodne ruke oni elementi koji se neće protiviti izrazito hrvatskom smjeru, tj. protusrpskoj politici Monarhije.¹⁷⁵

Međutim, dr Šusteršič nije na to gledao tako jednostrano kao *Reichspost*, niti se slagao s podupiranjem franko-klerikalne struje protiv starčevićanske. Premda je on, kako tvrdi starčevićanac Peršić, uvijek bio na strani »okvirne« struje u pravaštvu, očigledno je shvaćao da velikoaustrijski krugovi ne mogu staviti sve na jednu kartu, tj. na franko-klerikalce, jer bi tako izgubili svaki utjecaj na hrvatsku politiku u kojoj starčevićanci imaju važno mjesto. Želio je, dakle, neutralan stav dok se stvari ne »raščiste«. Zato je uputio dopis uredništvu *Reichsposta* u kojem je osudio pisanje lista. Tvrdio je da razlozi raskola još nisu jasni (razumije se da ih je upravo on morao dobro poznavati). Odbacio je »vrlo raširenu zabludu« da je srpsko pitanje i pakt s Koalicijom razlog raskolu. Odlučno je branio starčevićance i Milu Starčevića lično od optužbi za srbofilstvo i isticao je da su oni pobornici čisto hrvatskog državnopravnog ideala a ne nekakve »srbofilske« politike. Uostalom, pakt s Koalicijom bio je zaključen nakon fuzije starčevićanaca i frankovaca i ne sadrži ništa što bi se protivilo čisto hrvatskim idejama koje se, prema Šusteršiču, poklapaju s interesima dinastije. Insistiranje na tome da razlog raskolu nije u srpskom pitanju (uistinu je to upravo bio jedan od razloga dok se drugi sastojao u različitim stavovima prema »okviru« i dinastiji) i obrana Mile Starčevića pokazuju da je Šusteršič želio daljnju suradnju sa starčevićancima i da se nadao njihovom ponovnom izmirenju s franko-klerikalcima.¹⁷⁶ *Reichspost* je prihvatila Šusteršičev stav svakako ne bez konsultacije s »Belvedereom«. U svojim sve rjeđim člancima ili bilješkama iz Hrvatske držala se neutralno i izražavala želju za slogom zavađenih pravaša. No

¹⁷⁴ Vladimir Frank pisao je Conradu i molio audijenciju upravo u času raskola. *Nachlass Conrad, V. Frank Conrad, 14. V 1913.*

¹⁷⁵ Rp., 21. V (Die Vorgänge in der Rechtspartei Kroatiens); 25. V 1913.

¹⁷⁶ Rp., 30. V 1913. (Die Spaltung in der kroatischen Rechtspartei) Pitanje pakta između Stranke prava i Koalicije nije više bilo aktualno. Prekinula ga je sama Koalicija, kad se nagodila s komesarom Skerleczom i došla na vlast.

njene simpatije za jedine prave velikoaustrijance, tobožnje pobornike »čisto« hrvatskog smjera — franko-klerikalce, bile su očigledne.¹⁷⁷

Velikoaustrijski krugovi nisu ni u Dalmaciji mogli ovladati pravaštvom, iako se Attems mnogo trudio u tom pogledu. Već sam istakla da je nastojao smiriti uzrujane duhove stvaranjem konzervativnog bloka, dakako pod firmom Stranke prava, i skretanjem interesa javnosti na ekonomska pitanja.¹⁷⁸ Ovo drugo već je bila prokušana politika smirivanja austrijske vlade. Na početku god. 1913. Attems je svakako računao da će postići svoj cilj uz pomoć katoličkog svećenstva, kojemu je pripisivao vrlo pozitivan utjecaj u interesu vlade, jer se držalo po strani od ekstremnih pravaša, koji su, prema Attems, bili srbofili. Pri tom je mislio prije svega na pravaše u Šibeniku.¹⁷⁹ Međutim, već u travnju Attems je počeo napuštati nadu da će svećenstvo i Stranku prava pretvoriti u vladino oruđe. Žalio se ministru unutrašnjih poslova da se u Stranci prava pokazuju struje neprijateljske vladi ne samo u šibenskoj *Hrvatskoj rieči*, donedavno »austrijsko-klerikalnom« organu koji sada zastupa »svejugoslavensku« ideju i ne razlikuje se od radikalnih protivnika Stranke prava (Smodlakinke Napredne stranke), nego i u *Hrvatskoj kruni* svećenika Prodana koji suprotstavlja nacionalni patriotizam dalmatinskih Jugoslavena vojnim i državnim interesima Monarhije, tj. oštrim mjerama u vezi sa skadarskom krizom. Attems je upozoravao na to da bi trebalo posvetiti posebnu pažnju Stranci prava. Ona se s obzirom na svoj konzervativizam smatrala donedavna jedinom strankom na koju se vlada mogla osloniti. Bude li to išlo tako dalje — ta se nada mora potpuno napustiti.¹⁸⁰ U toku god. 1913. Attems je pomagao samo grupu šibenskih pravaša dra Dulibića, kojemu je osigurao pobjedu u općinskom vijeću nad drom Drinkovićem. Taktiku Alfirevićeve superlojalne klerikalne grupe nije smatrao sretnom. Izvještavao je da je njen utjecaj malen a ne pomaže ga ni svećenstvo.¹⁸¹ Na povjerljivom sastanku dalmatinske Stranke prava, u rujnu, starčevićanska se struja pokazala najjačom kao i u vrhovnoj upravi ujedinjene Stranke prava. U studenom ona je formalno raskrstila s jedne strane s franko-klerikalcima a s druge s Drinkovićem.¹⁸²

Ljeti 1913. prijestolonasljednik se ponovo obratio ministru predsjedniku Stürgkhu sa zahtjevom da čuje mišljenje vlade o položaju u jugoslavenskim pokrajinama i sredstvima za uništenje velikosrpskog pokreta, pri čemu ga je najviše zanimalo pitanje nadzora nad državnim neprijateljima. Ministar unutrašnjih poslova opet je morao dati izvještaj u kojem je ponovio staru priču o krivnji komesarijata i balkanskog rata za neprilike u Dalmaciji, o raspoloženju protiv Monarhije i omladinskom pokretu. Isticao je da su brojne osobe iz kruga inteligencije dobile osjetljive policijske kazne i konstatirao da ni u Hrvatskoj nije došlo do smirivanja, usprkos komesarijatu, što pokazuje porast procesâ zbog veleizdaje i uvrede

¹⁷⁷ Rp., 13. XI, 4, 8, 20, 28. XII 1913; 6, 27. III 1914. Naposljetku je list morao konstatirati da je jaz između frankovaca i starčevićanaca jednako velik kao i između pravaša i Koalicije.

¹⁷⁸ HAZ TS Štampani izvještaj Attemsa, b. d. (1913).

¹⁷⁹ M. Gross, Uloga šibenskog pravaštva, n. dj.

¹⁸⁰ HAZ TS 1913, 44 geh.

¹⁸¹ Isto, 1913, 48 geh.

¹⁸² *Hrvatska kruna*, 1. X 1913; *Hrvat* 11. XI 1913.

veličanstva. Iako se zalagao za strogo čuvanje autoriteta države, ipak je želio da se izvori nezadovoljstva unište opreznom i pametnom politikom koja bi ojačala privrženost jugoslavenskog stanovništva Monarhiji. Ministar unutrašnjih poslova je upozoravao na to da u Dalmaciji nema utjecajnog lista u pouzdanom duhu prijaznom carevini. Predlagao je pokretanje takvog lista i osnivanje stranke vjerne carevini. Donedavna to je bila Stranka prava, pisao je, ali se ona nije znala držati daleko od Drinkovićeve srbofilske struje. Nadao se raskolu koji bi mogao stvoriti podlogu za pouzdaniju Stranku prava s oslonom na katoličko seosko pučanstvo. Ministar je i u toj prilici ponovio da bi najveću važnost za porast lojalnog raspoloženja ipak imalo ostvarenje obećanog, ali neispunjenog, privrednog programa melioracije.¹⁸³ Stvaranje lojalne i dinastične stranke pod firmom Stranke prava, što su ga imali pred očima Attems i ministar Heinold, nije se moglo provesti ni nakon dovršenog raskola. No misli prijestolonasljednikova kruga i dalje su se bespomoćno kretale oko Stranke prava, smatrajući da se bar u jednom njezinom dijelu nalaze elementi koji su željeli rješenje hrvatskog pitanja unutar Monarhije. U tom se smislu, čini se, Franjo Ferdinand izrazio u prosincu 1913.¹⁸⁴

Uskoro nakon sklapanja mirovnog ugovora, u svibnju god. 1913, kojim je svršio prvi balkanski rat, izbio je drugi balkanski rat. Srpsko-bugarski rat nije dakako mogao potaknuti manifestacije kao što su bile one u vezi s ratom balkanskih saveznika za oslobođenje od Turaka. No do smirivanja u hrvatskim zemljama nije došlo. Ustavno stanje uvedeno je u Hrvatskoj tek u prosincu 1913. dolaskom Hrvatsko-srpske koalicije na vlast. U mjesecima što su preostali do izbijanja svjetskog rata veliko-austrijski krugovi se nisu mnogo trudili da organiziraju svoju »Čistu stranku prava« jer su u međuvremenu promijenili svoju političku taktiku prema Mađarima.

Pod utjecajem položaja u Monarhiji i van nje, u vrijeme balkanskog rata, osnovne koncepcije velikoaustrijskih krugova doživjele su znatne promjene. Dotad su oni uvijek željeli da oslonom na nemađarske narode, posebno Hrvate i Rumunje, skrše mađarsku premoć u Ugarskoj i prisile Mađare da se pokore Velikoj Austriji sa središtem u Beču. Sada im se činilo da je jugoslavenska »iredenta« opasnija po Monarhiju od mađarske oligarhije i da, zbog toga, treba privoliti Mađare da u vlastitom interesu odustanu od pritiska na nemađarske narode, da zajedno s austrijskim Nijemcima, pod vodstvom dinastije, izvrše umjerenu reformu dualizma i između ostalog riješe i hrvatsko i jugoslavensko pitanje. Drugim riječima oni su odustali od svojih izjava o temeljitoj reformi Monarhije i javno zauzeli toliko napadano stajalište revizije dvojnog sustava Monarhije.

Taj se preokret može vrlo lijepo pratiti na stranicama *Reichsposta*. Do balkanskog rata kršćanski se socijali nisu nikada javno izjašnjavali protiv trijalizma, osim što su nastojali otupiti državnopravno trijalističko shvaćanje pravaša. Sada je, međutim, došlo i do otvorenih protutrijalističkih izjava kršćanskih socijala. Kršćansko-socijalni zastupnik Carevinskog vijeća, dr Aemilian Schöpfer, napisao je god. 1912. u božićnom broju

¹⁸³ AVA MI 8252, g. 1913. vidi str. 16—17.

¹⁸⁴ L. Chlumecky, n. dj. 178.

Reichsposta članak u tom smislu.¹⁸⁵ On je, prije svega, požalio što je religiozni jaz između Hrvata i Srba (koje je ipak smatrao jednim narodom) premostila nacionalna ideja. Iako hrvatskim i slovenskim političarima nije sasvim odricao »austrijsko« shvaćanje, tvrdio je da je ono pomiješano sa srpskim željama, budući da su oni, kao nekakvi srpski atašeji, zastupali u austrijskoj delegaciji interese Srbije tako da se svaki dobar Austrijanac morao stidjeti. Priznao je da je u Austriji mnogo toga trulo, posebno u vezi s jugoslavenskim pitanjem. Odnos Hrvata i Mađara nije riješen, a možda je to uopće nerješivo pitanje. U vezi s privremenim državnopravnim položajem Bosne i Hercegovine kao carevinske zemlje, Schöpfer je izjavio: »Trijalizam, tj. osnivanje jugoslavenske državne jedinice po uzoru na Austriju i Ugarsku u okviru cjelokupne Monarhije, trebao bi riješiti tu državnopravnu zagonetku. To bi samo značilo podignuti nesreću Monarhije s druge na treću potenciju.« Umjesto toga on je predlagao velikoaustrijsko rješenje, tj. »federativno oblikovanje centralističkog sistema s nacionalnom primjesom.«¹⁸⁶ Razumije se da je to bilo ono isto shvaćanje što su ga zastupali Crenneville i Schwarzenberg godinu dana prije, ali mnogo nejasnije i uvijenije. *Reichspost* je, doduše, objavila odgovor Schöpferu s »vrlo uvažene« slovenske strane u kojem se brani trijalizam i osuđuje njemački stav da treba odgurnuti Jugoslavena jer su smetnja na putu Nijemstva k moru, te tvrdi da su Slovenci čuvari prilaza k moru i zato prirodni saveznici Nijemaca.¹⁸⁷ Očigledno je, međutim, da je Schöpfer izrazio pravi stav kršćanskih socijala. Uostalom, u istom smislu govorio je u Carevinskom vijeću jedan drugi kršćansko-socijalni zastupnik — Joseph Schraff. Ističući da je obnova Trojnog saveza i prijateljstvo s Rumunjskom jamstvo za mir, on je u vezi s reformom Monarhije isključio mogućnost trijalizma s kojim bi dvojni sistem bio doveden ad absurdum. Ako se odstrani dualizam, smatrao je, ne može se dopustiti daljnja dioba državnog teritorija. Nasuprot tome, potrebno je prići ujedinjenju u jednu pravu državnu cjelinu po uzoru na SAD i Njemačku.¹⁸⁸ Sam tvorac ideje o velikoaustrijskoj reformi Monarhije, Aurel Popovici, komentirao je u jednom predavanju svoja poznata shvaćanja. »Separatistički trijalizam nema izgleda na uspjeh« — izjavio je, pa se i u toj prilici izjasnio protiv konfederacije (Staatenbund) u kojem bi svaka država bila suverena. Želio je jedinstvenu državu s »decentraliziranim pokrajinama«.¹⁸⁹

Ne bi trebalo naglašavati ta shvaćanja, budući da je od samog početka bilo očigledno da velikoaustrijski krugovi žele pretvoriti, između ostalih zemalja, i hrvatske zemlje u austrijske pokrajine sa zemaljskom autonomijom i ništa više. Malo oštrije sada je samo ton. No izjave kršćanskih socijala dobivaju novo značenje ako ih povežemo s procesom povratka na dualizam koji *Reichspost* jasno odražava.

¹⁸⁵ Rp., 25. XII 1912. (Balkankrise und südslawische Frage)

¹⁸⁶ »Der Trialismus, d. h. die Begründung eines südslawischen Staatsgebildes nach Art Oesterreichs und Ungarns im Rahmen der Gesamtmonarchie, soll dieses staatsrechtliche Rätsel zur Lösung bringen. Das hiesse nur das Unglück der Monarchie von der zweiten zur dritten Potenz zu erheben.«

¹⁸⁷ Rp., 28. XII 1912.

¹⁸⁸ Rp., 1. I 1913.

¹⁸⁹ »Der separatistische Trialismus hat keine Aussicht auf Erfolg.« Rp., 27. VI 1913.

Potkraj studenog 1912, dakle u jeku najveće panike u vezi s balkanskim ratom, *Reichspost* je objavila članak »s visoko cijenjene strane« u kojem se tvrdi da se monarhijska ideja ponovo pojavila u Mađara. Njihov partikularizam pao je u pobjedničkim bitkama balkanskih saveznika protiv Turaka. Mađari sada moraju dati nemađarima Ugarske i Hrvatske vjernima caru mogućnost nacionalne egzistencije i slobode. To je uvjet za austrijsko-mađarski savez. »Put u Beč mora, prema ocjeni svih uvidavnih, voditi preko Zagreba« — završava pisac članka.¹⁹⁰

Prisni suradnik prijestolonasljednikov, grof Ottokar Czernin, izjavio je u lipnju 1913. u gornjoj kući austrijskog parlamenta da je nedopustiva dosadašnja nacionalna politika vezana uz Cuvajevo ime.¹⁹¹ Pozivao je na ostvarenje nacionalne politike koju bi Jugoslaveni mogli prihvatiti i prigrliti Monarhiju. U protivnom slučaju moglo bi doći do strašnog »buđenja«. »Jednom to treba ovdje ipak jasno reći da mi bez rješenja hrvatskog pitanja uopće ne možemo voditi balkansku politiku. Ako se ne uspije pridobiti za to Mađare, onda je doista opravdan najveći pesimizam« izjavio je grof Czernin.¹⁹² *Reichspost* je na tu izjavu primijetila da se Mađari odnose prema Rumunjima kao i prema Hrvatima. »Čvoruge, koje sebi zadaje Mađarska, bole i kod nas« — uzdisao je kršćansko-socijalni organ i izražavao svoje uvjerenje da se zbog toga mora čuti i glas Austrije. »Preokret politike Mađarske prema njenim Jugoslavenima i njenim Rumunjima je prvi zahtjev.«¹⁹³ Drugi je zahtjev prema kršćansko-socijalnom organu — revizija Nagodbe od god. 1867! Novim uređenjem hrvatskih zemalja, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, treba zadovoljiti Jugoslavena u okviru Monarhije. To je preduvjet da bi se Monarhija mogla oduprijeti novim i opasnim promjenama kojima treba odgovoriti povezivanjem svih njenih snaga, isticala je *Reichspost*.¹⁹⁴

Novi pravac kršćanskih socijala postaje još jasniji u vezi s ocjenama politike mađarskog ministra predsjednika Istvána Tisze. Razumije se da list nije bio nimalo oduševljen tim što je do formalnog ukidanja kome-sarijata došlo nakon Tiszina sporazuma s Hrvatsko-srpskom koalicijom i što je ona postala politička grupacija pri vlasti. Međutim, *Reichspost* je podupirala pokušaje mađarskog ministra predsjednika da ublaži zategnute odnose s Hrvatima i Rumunjima. Donedavna bi bilo nemoguće zamisliti posjet jednog mađarskog ministra predsjednika Zagrebu, a da kršćansko-socijalni organ ne bi bio na braniku zajedničke hrvatsko-austrijske borbe protiv Mađara. Tiszin dolazak u Zagreb na početku god. 1914, *Reichspost* je popratila opširnijim izvještajem ali bez ikakva komentara.¹⁹⁵

¹⁹⁰ »Der Weg nach Wien muss nach dem Urteil aller Einsichtigen über Agram führen«. Rp., 27. XI 1912. (Ungarn und die Balkankrise).

¹⁹¹ O Czerninu vidi: R. A. Kann, Count Ottokar Czernin and Archduke Francis Ferdinand. Journal of Central European Affairs, vol. XVI, 1956, 117—145.

¹⁹² »Einmal muss es doch hier offen gesagt werden dass wir ohne Lösung der kroatischen Frage überhaupt keine Balkanpolitik machen können und wenn es nicht gelingt die Ungarn hiezu zu bewegen, dann ist allerdings der allergrösste Pessimismus berechtigt.«

¹⁹³ »Die Beulen die sich Ungarn schlägt schmerzen auch bei uns.«... »Eine Umkehr der Politik Ungarns gegenüber seinen Südslawen und seinen Rumänen ist das erste Erfordernis.«

¹⁹⁴ Rp., 28. VI 1913. (Die politische Umschau des Herrenhauses).

¹⁹⁵ Rp., 19. I 1914.

Pozdraviti Tiszin dolazak u Zagreb ipak nije htjela zbog svoje mržnje prema Koaliciji i iz obzira prema starčevićancima o čijem mišljenju je ipak vodila računa. No nije nipošto mogla ni osuditi Tiszu jer je odobravalala njegovo djelovanje. Kršćansko-socijalni organ je bodrio Tiszu u njegovim pregovorima s rumunjskim predstavnicima i požalio je njihov neuspjeh.¹⁹⁶ Za novi duh lista značajan je i jedan članak u kojem napada mađarsku opoziciju, za koju je dosad kao »veleizdajničku« pokazivao samo mržnju i prezir, što se protivi sporazumu s »narodnostima« koji je želio sam — Lajos Kossuth!¹⁹⁷ Uoči sastanka delegacija *Reichspost* je upozorila Mađare da su Srbi i Rumunji vrlo opasni u slučaju rata. Ne radi se više o Austriji nego o mađarskom opstanku. Monarhija s cijelom svojom moći čuva integritet područja krune sv. Stjepana, pisao je kršćansko-socijalni organ. Zato kruna i Austrija imaju pravo tražiti od mađarskih političara da izbjegavaju sve što bi moglo oslabiti snagu Monarhije i povećati izgled neprijatelja Reicha. Ističući da je mađarski šovinizam samoubilačka glupost, *Reichspost* je izrazila želju da delegacije urede pitanje nemađarskih naroda.¹⁹⁸

Dualističko stajalište *Reichsposta* jasno je i u pitanju Bosne i Hercegovine. Članovi bosansko-hercegovačkog zemaljskog vijeća namjeravali su doći u Budimpeštu na sastanak delegacija da se porazgovore o pitanju pripojenja Bosne i Hercegovine Austriji ili Ugarskoj. Kršćansko-socijalni organ je tom prilikom preporučivao rješenje položaja Bosne i Hercegovine tako da one budu zastupane svojim predstavnicima i u austrijskoj i u ugarskoj delegaciji. Drugim riječima, dualistički status sa svoje dvije delegacije ostao bi nepromijenjen a jugoslavensko pitanje bi se rješavalo u okviru dualizma. Očigledno je pisac tog uvodnika mislio da bi to rješenje pridonijelo jedinstvu Monarhije, pa je zahvaljivao Hrvatima da su tu misao osvježili svojim zahtjevima, a uvjeravao Mađare da će kriza biti za njih još teža ako ne dopuste prilagođivanje dualizma gdje god je to moguće.¹⁹⁹ Uostalom, *Reichspost* je bila vrlo zabrinuta zbog njemačke kulture u Bosni i Hercegovini, kojoj hrvatski prvaci, po njenu mišljenju, kao studenti njemačkih sveučilišta zahvaljuju sve što su uradili za svoj narod. *Reichspost* je pozivala Hrvate da se dignu protiv protunjemačke hajke Srba u ime — hrvatstva.²⁰⁰

Pitanje je sada je li ta nova koncepcija kršćanskih socijala, zabrinutih za integritet zemalja krune sv. Stjepana i dualizam, imala odobrenje prijestolonasljednika. Ne može se, dakako, pretpostaviti da su sve pojedinosti u smjeru lista bile potpuno u skladu s trenutačnim shvaćanjima nadvojvode. Međutim, urednik Funder se o osnovnoj liniji lista sustavno dogovarao sa šefovima prijestolonasljednikove vojne kancelarije. Pri tom se događalo da Franjo Ferdinand nije sprečavao stavove lista s kojima se nije sasvim

¹⁹⁶ Rp., 23. I, 11. II, 21. II 1914.

¹⁹⁷ Rp., 1. IV 1914. (Kossuthismus einst und jetzt)

¹⁹⁸ Rp., 26. IV 1914. (Ungarn in der Defensive)

¹⁹⁹ Rp., 15. V 1914. (Bosniens Anschluss)

²⁰⁰ Rp., 26. V 1914. (Deutschenhetze in Bosnien) Kršćansko-socijalni organ u više je navrata uvjeravao Hrvate i Slovence da moraju postati »Kulturträgeri« na Balkanu (ali koje kulture — svoje ili njemačke?). Npr. Rp., 29. XI 1912. (Die Kulturinteressen unserer Südslawen und die Balkanvorgänge)

slagao. Tako je npr. *Reichspost* stajala na čelu pobornika aneksije dok je nadvojvoda nije želio.

U dokumentima za preuzimanje prijestolja iz god. 1914. razrađena je i procedura za upotrebu vojske protiv Mađara u slučaju da mađarska vlada odbije reformne planove novog vladara.²⁰¹ Priprema vojne intervencije nije uopće u suprotnosti s programom revizije Nagodbe na koji ukazuju i spomenuti nedovršeni dokumenti iz god. 1914. i drugi izvori.²⁰² Theodor Batthyány, pripadnik lijevog krila Nezavisne stranke, tvrdi u svojim memoarima da ga je nadvojvoda, dva ili tri mjeseca prije svoje smrti, pitao po svome povjereniku (vjerojatno Józsefu Kristoffyju koji je bio između ostalih zadužen u pripremi spomenutih dokumenata za preuzimanje prijestolja) što on misli o »reunionizaciji«²⁰³ Jugoslavena s Mađarima. Batthyány se čudio da to zanima pobornika trijalizma i protivnika mađarofilskog pravca kod Jugoslavena. Pitao je, zato, znači li to da Beč prekida s »gnusnim huškanjem«²⁰⁴ Jugoslavena protiv Mađara i da prihvaća rješenje jugoslavenskog pitanja u okviru krune sv. Stjepana. Dobio je potvrdni odgovor i vjerovao je da je do te promjene stava došlo zbog porasta struje neprijateljske Monarhiji među Jugoslavenima. Smatrao je da bi ta struja samo porasla u jugoslavenskoj jedinici unutar trijalistički organizirane Monarhije. Batthyány je od Franje Ferdinanda zahtijevao da kaže Jugoslavenima da će njihovim opravdanim željama udovoljiti Budimpešta a ne Beč, a da bi u Budimpešti morali doći na vlast ljudi čija politička prošlost i čiji stav može jamčiti Jugoslavenima iskrenu suradnju. (Svakako je pri tom mislio na sebe.²⁰⁵) Tada Jugoslaveni ne bi imali razloga da teže ostvarenju svojih želja van Monarhije.²⁰⁶ Već se iz tih podataka može zaključiti da je dualistička taktika pri dolasku Franje Ferdinanda na prijestolje bila u tom času, u najmanju ruku, ozbiljno razmatrana pa se može pretpostaviti da je smjer *Reichsposta* bio u skladu sa stavom »Belvedere«.

Razvodnjavanje velikoaustrijske taktike, u želji da se okupe sve snage protiv vanjskog neprijatelja, postaje razumljivo i u svjetlu činjenice što je »ratna stranka«²⁰⁷ obuhvatila god. 1913. sve vrhove Monarhije, uključujući i Franju Ferdinanda. Odnosi između velikih sila, balkanski rat i unutrašnji položaj u Monarhiji pobudili su opće mišljenje da do rata mora doći. Šef generalštaba Conrad, najdosljedniji pobornik rata sa Srbijom, izradio je za ministra vanjskih poslova Berchtolda memorandum u kojem ističe da bi cilj svake balkanske politike Monarhije trebalo biti priključenje Srbije Monarhiji.²⁰⁸ Odgovorni ministri nisu prihvatili taj stav, ali su se, na sjednici zajedničkog ministarskog savjeta u listopadu

²⁰¹ V. Dedijer, n. dj. 188—9.

²⁰² Funder kaže da je Franjo Ferdinand htio federalizam nacionalnih autonomija u austrijskoj i ugarskoj »naddržavi«²⁰⁹ (Oberstaat). F. Funder, n. dj. 508; Kiszling tvrdi da se ipak držao krunovina. Kiszling, Erzherzog Franz Ferdinand und seine Pläne, n. dj. 265; Usp. i: C. Bardoiff, Gross Oesterreich nach den Plänen des Erzherzogs Franz Ferdinand, Rp., 4. IV 1926.

²⁰³ O suradnji Batthyányja s Hrvatsko-srpskom koalicijom vidi M. Gross, Vladavina, n. dj.

²⁰⁴ Theodor Batthyány, Für Ungarn gegen Hohenzollern, Zürich—Leipzig—Wien 1930, 64—5.

²⁰⁵ Nachlass Conrad, Wien, 7. V 1913.

1913, složili s ministrom Berchtoldom koji je smatrao da treba pripremati rat sa Srbijom. Umjesto bolesne Turske i slabih kršćanskih državnih tvorevina, Monarhiji se sada suprotstavljaju nacionalno ujedinjene vojničke države od kojih Srbija i Crna Gora imaju etnički korijen i u Monarhiji i pokazuju aspiracije na to područje. U promijenjenoj situaciji integritet Monarhije se ne može održati bez upotrebe oružja, isticao je ministar vanjskih poslova, i predlagao je da se vojska izgradi do one granice koju dopušta ekonomska snaga države. Conrad se na sjednici zalagao za priključenje Srbije Monarhiji s time da bi imala položaj kao Bavarska u Njemačkom Carstvu. Svi su ministri bili složni u tome da ne treba dopustiti daljnji napredak Srbije, jer su se bojali da bi mogla porasti njena privlačna snaga za Jugoslavene Monarhije. Nisu željeli priključenje Srbije ali su se svi izjasnili za temeljitu pripremu rata sa Srbijom, tj. za maksimalno naoružanje. Conrad je, naposljetku, ipak mogao izraziti svoju radost što su svi ministri smatrali da je mirni put nemoguć i što su pristali na »ekstremno naoružanje«.²⁰⁶

U fazi očekivanja rata i u strahu za integritet Monarhije, velikoaustrijski krugovi nisu, razumije se, mogli ozbiljno pomišljati na pripreme bilo kakve korjenite reforme Monarhije. Njihove misli nužno su se vrtjele samo oko »reformiranog« dualizma i taktike pri dolasku Franje Ferdinanda na prijestolje koja ne bi pobudila veliko previranje u Monarhiji i zato ne bi bila na korist vanjskom neprijatelju. Bepomoćno su žalili rast centrifugalnih snaga na Slavonskom Jugu i sastavljali bilancu stanja, koje se godinama pogoršavalo, ali nisu imali snage da poduzmu bilo što u hrvatskim zemljama. Puni tjeskobe čekali su smrt starog cara da bi, umjesto toga, dočekali umorstvo prijestolonasljednika. Njihovo raspoloženje odražava uvodnik *Reichsposta*, pisan točno mjesec dana prije pogibije Franje Ferdinanda.²⁰⁷ I tom prilikom najviše je pažnje posvećeno studentskoj omladini. I kod Hrvata i kod Srba teče proces duhovnog odvajanja od Monarhije, koji se može iskoristiti u političke svrhe, pisao je list. Već više od jednog desetljeća, gore nego prije, gomilaju se nepravde: mađarizacija, potiskivanje opravdanih političkih zahtjeva, ukidanje izbornih sloboda, Cuvaj. Lojalni Hrvati postali su potišteni a velikosrpstvo je poraslo. Hrvati su često očekivali pomoć od Beča, no nikad nisu primili ništa drugo do izraza simpatija. Zato se u njih ugasila nada dok ih je u isto vrijeme oduševila »osveta Kosova« balkanskim ratom. I »mirniji« Hrvati sada vide nove mogućnosti u Beogradu, ne više kao pokrajinskom gradiću nego kao središtu jugoslavenstva, nastavljala je *Reichspost*. Ideje omladine o jednoj jugoslavenskoj naciji u jednoj državi su fantazije, glupost i teška zabluda, ali su one rođene ne samo iz vanjske agitacije nego i iz unutrašnje nepravde. Ne bi trebalo suprotstaviti se Jugoslavenima policijskom silom, pisao je kršćansko-socijalni organ, nego organizacijom elemenata dobre volje prema Monarhiji i pravednošću koja bi kolebljivce sasvim okrenula prema Reichu. »Monarhija mora sada

²⁰⁶ HHSA KA Gemeinsame Ministerratsprotokolle, 3. X 1913.

²⁰⁷ Rp., 30. V 1914. (Zeichen in unserem Süden)

riješiti mnoge teške unutrašnje zadatke, no među svim problemima koji postoje — jugoslavenska je ideja napredovala do najveće opasnosti. Zato sada treba mirno, energično i s prijaznom voljom djelovati i oštro paziti.«²⁰⁸

5. Prijestolonasljednikova okolina i Hrvati

Na početku značajne godine 1912. jedan je hrvatski list napisao da Hrvati žive u dvojnoj državi »u kojoj neprestano jedna pola drži bič da nas bije, a druga maramu da nam suze briše«, i da se te uloge mijenjaju prema potrebi.²⁰⁹ Velikoaustrijski su krugovi zacijelo u jednoj ruci držali maramu kojom su Hrvatima brisali suze, što su ih prolijevali pod mađarskim pritiskom, ali su u drugoj ruci, iza leđa, držali bič.

Priestolonasljednikova struja nije imala program, osim velike želje da dvojnu Monarhiju pretvori u jedinstvenu njemačku državu — Veliku Austriju. To bi se, uz ostalo, postiglo likvidacijom mađarske premoći u Ugarskoj uz pomoć nemađarskih naroda, prije svega Hrvata, tako što bi im dinastija zauzvrat poklonila određenu zemaljsku autonomiju. U okviru nerazrađenih velikoaustrijskih težnji postojala su različita shvaćanja pa se nije mogla pojaviti ni načelna jugoslavenska ili hrvatska koncepcija. Jedini njihov princip u okviru jugoslavenske politike bila je protusrpska komponenta. Ona je nastala kao odgovor na prosrpsku politiku određenih dualističkih faktora u razdoblju kad je Srbija Obrenovića bila pod hegemonijom Austro-Ugarske, a jačala je, razumije se, u toku događaja u vezi s aneksijom Bosne i Hercegovine, s balkanskim ratom i s porastom opasnosti da bi se jugoslavenska država mogla ostvariti van Monarhije. Klerikalni dio prijestolonasljednikova kruga suprotstavljao se Srbima i sa stanovišta sukoba katoličanstva i pravoslavlja, no politički okvir te problematike bio je neusporedivo važniji od kulturno-klerikalnog.

Ne može se, dakle, govoriti o nekom načelnom programu nego isključivo o političkoj praksi prijestolonasljednikovih povjerenika. Njihova praktična hrvatska politika sastojala se samo u pripremi najpovoljnije atmosfere u hrvatskim zemljama u njihovu interesu i u poticanju političkih organizacija na koje bi se Franjo Ferdinand mogao osloniti, kad dođe na prijestolje, bez obzira na to što bi tada poduzeo. Sva načelna rješenja odgađana su dok novi vladar prebrodi krizu koja se očekivala nakon njegova stupanja na prijestolje. Od hrvatskih političkih grupacija prijestolonasljednikov krug je očekivao da bezuvjetno pomažu proces učvršćenja novog vladara i njegove obitelji na prijestolju. Bio bi to uvjet koji bi morale ispuniti prije nego što bi mogle postaviti na dnevni red svoje »opravdane« zahtjeve. No u svakom slučaju morale bi prepustiti dobroj

²⁰⁸ »Die Monarchie hat gegenwärtig viele schwierige Aufgaben in ihrem Innern zu lösen, aber unter allen Problemen, die vorhanden sind, ist das südslawische zur grössten Gefahr gediehen. Es heisst jetzt ruhig, energisch und mit freundlichen Willen handeln und scharf acht haben.«

²⁰⁹ *Sloboda*, 10. II 1912. (Između Beča i Pešte)

volji i uviđavnosti dinastije da utvrdi koji su zahtjevi »opravdani« i do koje granice im valja udovoljiti.

Praktična djelatnost prijestolonasljednikova kruga nije mogla biti drugačija jer su vlast imali u rukama dualistički faktori koji su redovno imali najjači utjecaj na važne političke odluke Franje Josipa. Čak da je prijestolonasljednik imao dosljedan načelni stav prema hrvatskom pitanju — ne bi imao mogućnosti da ga provede u život. Razumljivo je, dakle, zašto su prijestolonasljednikovi povjerenici bili uvjereni da bi, u razdoblju »čekanja« da Franjo Ferdinand dođe na prijestolje, najbolje rješenje predstavljao »blagi«, »očinski« apsolutistički režim carskog generala koji bi donekle oslabio mađarski utjecaj, suprotstavio se jugoslavenski orijentiranim elementima i otupio državopravne težnje pravaša. Kasnije, kad učvrsti svoju vlast, novi bi vladar odlučio što bi ostalo od obećanja što su ih Hrvatima davali njegovi povjerenici.

Priestolonasljednikova je okolina smatrala da će svoj cilj najbolje postići ako se posluži pravaštvom, posebno njegovim otporom mađarskoj prevlasti, njegovom tradicijom nepriznavanja srpske nacije u hrvatskim zemljama i Bosni i Hercegovini, željom za pregovorima Stranke prava na čelu hrvatskog naroda s kraljem o rješenju hrvatskog pitanja, a da će svojom političkom taktikom uspjeti da odstrani sjećanje na antiaustrijske ideje Ante Starčevića i želju za provođenjem u život pravaškog programa iz god. 1894. da se u okviru Monarhije stvori posebna državna jedinica na temelju hrvatskog državnog prava. Taj je državopravni trijalizam bio sušta suprotnost centraliziranoj Velikoj Austriji s federativnim elementima na temelju zemaljske autonomije pojedinih nacija ili krunovina. Neki pripadnici velikoaustrijske grupe u svojim su izjavama izišli u susret hrvatskim željama samo toliko što su smatrali da bi se Monarhija, nakon što Franjo Ferdinand osigura sve bitne interese dinastije, mogla eventualno reorganizirati kao jedinstvena država s tri upravna područja koja, dakako, ne bi imala elemente državnosti nego status sličan statusu pokrajina Njemačkog Carstva. Na svaki način pripadnici velikoaustrijske struje dobro su shvaćali da pravaše mogu vezati uz sebe trijalističkim obećanjima koja će novi vladar ispuniti, ako se Hrvati budu držali njegovih uputa.

Suprotnost između pravaškog državopravnog trijalizma i velikoaustrijske koncepcije krila je u sebi duboki nesporazum. Pobornici Velike Austrije nisu nikako mogli shvatiti sadržaj hrvatske nacionalne ideje i nacionalni osjećaj. Oni su pojmu »čistog hrvatstva« dali sadržaj koji bi u krajnjoj liniji doveo do likvidacije hrvatske nacije. Kao Habsburgovac, Franjo Ferdinand zacijelo nije mogao imati razumijevanja za nacionalni osjećaj, izuzevši, do određene mjere, njemački, budući da su Nijemci morali postati nosioci Velike Austrije i njena vladajuća nacija. Sličan su stav imali i velikoaustrijski generali. Kršćansko-socijalni njemački nacionalizam i njihov austrijski patriotizam sprečavao je i njih da pokušaju shvatiti hrvatsku nacionalnu ideju. Za prijestolonasljednikov krug pojam »čisto hrvatstvo« značio je samo austrijski patriotizam i lojalnost dinastiji, u suprotnosti s mađarskim pritiskom i s »velikosrpskom«, »velikojugoslavenskom« ili »velikoslavenskom« idejom, a za klerikalce hrvatstvo je bilo i katolicizam u suprotnosti s pravoslavljem Srba.

Austrijski patriotizam nije za velikoaustrijske krugove značio samo želju da se hrvatsko pitanje riješi u okviru Velike Austrije. Austrijsko hrvatsvo značilo je potpunu identifikaciju s državnim interesima Monarhije i s dinastijom u kojemu se Luegeru pripisivala izjava o Hrvatima kao »vjernim slugama« dinastije. Velikoaustrijski krugovi priznavali su »hrvatskom« samo onu politiku koja je bila spremna potpuno odgoditi sve hrvatske nacionalne zahtjeve dok se ne ostvare unutrašnji i vanjsko-politički ciljevi Monarhije i lični dinastički interesi Franje Ferdinanda i njegove obitelji. Zato nije slučajno prijestolonasljednikova okolina smatrala »čistom« hrvatskom strankom samo Frankovu, koja je jedina bila spremna surađivati na osnovi odgađanja svih hrvatskih zahtjeva. Isto tako nisu slučajno prijestolonasljednikovi povjerenici tako lako preuzimali frankovačke optužbe koje su starčevićance prikazivale kao »srbofile«. No upravo je starčevićanska grupa bila jedina kojoj se mogao pripisati epitet »čistog« hrvatsva jer nije željela odgoditi hrvatski državno-pravni program do razdoblja učvršćenja dinastije, jer nije smatrala da su interesi dinastije i Hrvata identični, jer nije potpuno napustila ideju samostalne hrvatske države i van okvira Monarhije i najzad, jer nije bila spremna sudjelovati u propagandi protiv Srba u Monarhiji i protiv Srbije po komandi vladajućih faktora Monarhije. Takvo hrvatsvo, koje u interpretaciji velikoaustrijskih krugova nije odgovaralo »austrijskom patriotizmu«, nije dolazilo u obzir kao oslon prijestolonasljedniku, premda su starčevićanci, kolebajući se između »vanokviraške« i »okviraške« taktike, prihvaćali suradnju s prijestolonasljednikovom okolinom. Ne samo razne varijante jugoslavenske ideje nego i svaki stav koji se nije posve poistovjetio s dinastičkim i državnim interesima bio je proglašen »srpskim«! Stoga je prijestolonasljednikov krug i starčevićansku stranku hrvatskoga državnog prava ubrajavao među »velikojugoslavenske veleizdajnike«.

Stav prijestolonasljednikove okoline prema hrvatsvu odrazio se i na kulturnom području. Izjednačujući interese hrvatsva s onima Monarhije, dinastije i austrijskog katoličanstva, ona je zapravo očekivala od Hrvata da budu pobornici njemačke kulture na Balkanu. O hrvatskoj nacionalnoj kulturi nisu znali ništa. O njoj se nije govorilo.

Spomenuti stav prijestolonasljednikove okoline bio je ublažen time što se ona nije smjela povezati samo s jednom političkom grupacijom, u ovom slučaju s franko-klerikalcima. Budući vladar morao je nastojati da pridobije simpatije što većeg dijela hrvatskog stanovništva, on nije mogao dopustiti da ga identificiraju s bilo kojom strankom, pa nije prezao od kontakta svojih povjerenika sa svakim tko je bio spreman na rješenje hrvatskog pitanja u Monarhiji.

Protumađarski stav prijestolonasljednikova kruga neprestano je dobivao pukotine u političkoj praksi. (U aneksionom razdoblju velikoaustrijski generali su surađivali s dualističkim faktorima.) Zacijelo je bio njegov san da skrši Mađare uz pomoć Hrvata i da se njima posluži u svom prodoru na Balkan. No u razdoblju 1905—1913, od Riječke rezolucije do odbijanja starčevićanaca god. 1913. da se pokore diktatu prijestolonasljednika, uvjerio se u nepouzdanost Hrvata i shvatio je da šaka franko-klerikalaca ne predstavlja siguran oslon budućem vladaru. Uz približavanje rata primorale su prijestolonasljednika i prilike u Hrvatskoj da, uoči svoje tra-

gične pogibije, dođe do logičkog zaključka da mora surađivati s Madarima u interesu održanja Monarhije i da mora zajedno s njima rješavati pitanje nemađarskih naroda, tj. i Hrvata, u okviru dualizma.

Naposljetku valja utvrditi da su se velikoaustrijski krugovi ponašali prema Hrvatima blagonaklono kao prema nedorasloj djeci i smatrali da samo dinastija zna što je za njih najbolje. Velika Austrija dopuštala je Hrvatima samo da budu Austrijanci koji govore hrvatski i davala im je jedino nade u neku zemaljsku autonomiju.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KROATISCHE POLITIK DES GROSSÖSTERREICHISCHEN KREISES UM DEN THRONFOLGER FRANZ FERDINAND

Die Franz Ferdinand-Literatur hat sich bis jetzt nicht mit der kroatischen Politik des Thronfolgerkreises befasst. Sie hat nur darauf hingewiesen das Franz Ferdinands kroatische Politik eine wichtige Rolle in seiner allgemeinen Tätigkeit zukommt. Daher unternimmt die Verfasserin den Versuch einer gründlichen Untersuchung der Merkmale der kroatischen Politik des Thronfolgerkreises auf welche sie schon in kürze in dem Artikel »Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage, Ein Beitrag zur grossösterreichischen Politik in Kroatien« (Oesterreichische Osthefte, 1966, 4, 277—298) aufmerksam gemacht hatte.

Bekanntlich hatte der Thronfolgerkreis kein konkretes Programm ausser des Wunsches die dualistische Monarchie in einen einheitlichen Staat, eine Grossmacht »Grossösterreich« umzugestalten. Man würde versuchen dies, unter anderem, durch Liquidierung der magyarischen Vorherrschaft in Ungarn mit Hilfe der nichtungarischen Nationalitäten und der Kroaten zu erreichen. Die geleisteten Dienste der Kroaten in dieser Hinsicht würde der Thronfolgerkreis eventuell mit erweiterter Landesautonomie belohnen. Im Rahmen der unklaren grossösterreichischen Wünsche war genug Platz für verschiedene Ansichten. Darum konnte es auch keine prinzipielle südslawische oder kroatische Politik geben. Die praktische kroatische Politik des Thronfolgerkreises bestand daher nur im Versuch eine günstige Basis für seine Interessen in den kroatischen Ländern zu sichern, besonders aber Einfluss auf politische Gruppen zu nehmen auf die Franz Ferdinand sich nach seiner Thronbesteigung stützen könnte ohne Rücksicht auf die politischen Beschlüsse die er dann fassen würde. Alle prinzipiellen Lösungen wurden vertagt bis zur Ueberwindung der Krise die nach Franz Ferdinands Thronbesteigung erfolgen musste. Von den kroatischen politischen Gruppen erwartete der Thronfolgerkreis bedingungslose Hilfe im Prozess der Festigung der dynastischen Interessen des neuen Herrschers und seiner Familie. Erst nach Ende dieses Prozesses könnten die Kroaten ihre »berechtigten« Forderungen auf die Tagesordnung bringen. Aber auch dann müssten sie es dem Wohlwollen und der Nachsicht der Dynastie überlassen festzustellen welche Forderungen »berechtigt« seien und bis zu welcher Grenze man sie befriedigen könne.

Dieser Charakter der praktischen Tätigkeit des Thronfolgerkreises war aber auch durch die Tatsache bestimmt dass die wichtigsten politischen Beschlüsse immer von den dualistischen und nicht von den grossösterreichischen Faktoren gefasst wurden. Hätte der Thronfolger einen consequenten Standpunkt in der kroatischen Frage vertreten — er hätte keine Möglichkeit gehabt ihn zu verwirklichen. Deshalb waren die Vertrauens-

männer des Belvedere überzeugt dass in der Wartezeit bis zur Thronbesteigung Franz Ferdinands ein »mildes« »väterliches« absolutisches Regime eines kaiserlichen Generals in Kroatien die beste Lösung wäre. Es könnte den ungarischen Einfluss schwächen und den südslawisch orientierten Elementen sowie den staatsrechtlichen Wünschen der Rechtsparteien entgegenzutreten.

Die Verfasserin untersucht vier Phasen der grossösterreichischen Tätigkeit in Banal-Kroatien und Dalmatien: 1. die Periode der ersten Versuche der grossösterreichischen Kreise ihren Einfluss in den kroatischen Ländern zu sichern (1905—1907); 2. die Annexionszeit in der die grossösterreichischen Generäle die Politik des Thronfolgerkreises in Kroatien bestimmten (Ende 1907—Ende 1909); 3. das Zeitalter der »Klerikalisierung« der Rechtsparteien in welcher die Vertreter der Christlich-sozialen Partei Oesterreichs die grossösterreichische Politik in Kroatien am meisten bestimmten (1910 — Anfang 1912); 4. die Vorkriegsjahre des Kommissariats in Banal-Kroatien des ersten Balkankrieges und ihrer Folgen, die beweisen dass alle Bemühungen des Thronfolgerkreises sich eine feste Stütze in den kroatischen Ländern zu schaffen erfolglos geblieben waren.

Auf Grund dieser Untersuchungen kommt die Verfasserin zu folgenden Ergebnissen: Der Thronfolgerkreis vertrat die Auffassung dass es für seine Ziele am besten wäre sich der Rechtsparteien zu bedienen, besonders ihres Widerstandes gegen die ungarische Herrschaft, ihrer Tradition die die serbische Nation in den kroatischen Ländern und in Bosnien und der Herzegowina nicht anerkannte, ihres Wunsches dass die Rechtspartei an der Spitze der kroatischen Nation mit dem König über die Lösung der kroatischen Frage verhandele. Der Thronfolgerkreis hegte die Hoffnung dass er mittels einer erfolgreichen politischen Taktik, auch durch Infiltrierung des Klerikalismus in die Rechtsparteien, die Erinnerung an die antiösterreichische Ideologie Ante Starčević's und den Wunsch der Rechtsparteien ihr Programm vom J. 1894 zu erreichen (Errichtung eines dritten Staates auf Grund des kroatischen historischen Staatsrechts im Rahmen der Monarchie) würde unterdrücken können. Der staatsrechtliche Trialismus der Rechtsparteien stand nämlich im krassen Gegensatz zum einheitlichen, zentralisierten Staat Grossösterreich mit föderativen Lösungen auf der Grundlage der Landesautonomien der Nationen oder der Kronländer. Darum versuchten die Gewährsleute des Thronfolgerkreises die Vertreter der Rechtsparteien mit trialistischen Versprechungen an sich zu binden.

Der Gegensatz zwischen dem staatsrechtlichen »separatistischen« Trialismus der Rechtsparteien und der grossösterreichischen Konzeption ruhte noch auf einem weiterem Missverständnis. Der Thronfolgerkreis konnte den Inhalt der kroatischen nationalen Idee und des nationalen Gefühls nicht verstehen. Dem Termin »reines Kroatentum« gaben sie einen Inhalt der zur Liquidierung der kroatischen Nation führen würde, indem sie es mit »österreichischem Patriotismus« und der Loyalität für die Dynastie gleichstellten. Den österreichischen Patriotismus darf man nicht nur als Wunsch verstehen die kroatische Frage im Rahmen Grossösterreichs zu lösen. Das »österreichische Kroatentum« war völlige Gleichsetzung mit den Staatsinteressen der Monarchie als Grossmacht und den speziellen dynastischen Interessen Franz Ferdinands. Für den Thronfolgerkreis war nur jene Politik »kroatisch« die bereit war alle kroatischen nationalen Forderungen bis zur Endlösung im Sinne Franz Ferdinands aufzuschieben. Dafür waren nur die Frankpartei und die klerikalen Gruppen zu haben. Nur die Frankpartei war für den Thronfolgerkreis »rein« kroatisch, während er zur Partei Mile Starčević's grosses Misstrauen hegte weil die Starčevićaner das kroatische staatsrechtliche Programm nicht bis zur Zeit der Festigung Franz Ferdinands auf dem Throne verschieben wollten, weil sie nicht daran glaubten dass die Interessen der Kroaten und der Dynastie die gleichen seien, weil sie sich nicht völlig von dem Wunsch nach einem selbstständigen kroatischen Staat auch ausser der Monarchie absetzten und, zuletzt, weil sie ganz und gar nicht bereit waren in der Hetze gegen die Serben der Monarchie und Serbien nach dem Kommando der Spitzen der Monarchie teil zu nehmen. Die Starčevićaner kamen als Stütze des Thronfolgers nicht in Frage weil sie nicht bereit waren

ihm bedingungslos zu folgen. Nicht nur alle Varianten der südslawischen Idee sondern auch jeder Standpunkt der sich nicht mit den dynastischen und Staatsinteressen völlig deckte, wurde vom Thronfolgerkreis als »serbisch« und »hochverräterisch« gestempelt. Diese Politik des Thronfolgerkreises wurde jedoch dadurch gemildert dass sich der Thronfolger öffentlich nicht für eine bestimmte politische Gruppe einsetzen durfte, in diesem Falle für die Franko-Klerikalen. Der zukünftige Herrscher musste versuchen die Sympathien aller Teile der Bevölkerung zu erreichen, daher standen seine Gewährsmänner mit Vertretern vieler politischer Gruppen in Fühlung.

In der politischen Praxis konnte sich der antiungarische Standpunkt Franz Ferdinands nicht durchsetzen. In den Jahren 1905—1913, von der Resolution von Rijeka bis zur Stellungnahme der Starčevićaner im J. 1913 dass sie sich dem Diktat des Thronfolgerkreises nicht fügen könnten, musste der Thronfolger sich überzeugen dass die Kroaten nicht vertrauenswürdig waren und dass eine Gruppe Franko-Klerikaler keine sichere Stütze für den künftigen Herrscher sei. Neben den allgemeinen Verhältnissen der Vorkriegszeit war es auch die Lage in Kroatien die den Thronfolger nötigte zur logischen Schlussfolgerung zu gelangen dass er im Interesse der Erhaltung der Monarchie mit den Ungarn zusammenarbeiten und mit ihnen gemeinsam die Frage der nichtungarischen Nationalitäten und der Kroaten im Rahmen des Dualismus lösen müsse.

Grossösterreich erlaubte den Kroaten nur Oesterreicher zu sein die kroatisch sprechen und konnte ihnen nur Hoffnung auf Landesautonomie nicht aber auf eigene Staatlichkeit innerhalb der Monarchie geben.